

**УРГАНЧ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ
ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ PhD.03/30.12.2019.FIL.55.02
РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ҚОРАҚАЛПОҚ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

НУРЖАНОВ ОЙБЕК ЭРКИН ЎҒЛИ

**ҚОРАҚАЛПОҚИСТОНДАГИ ЎЗБЕК ШЕВАЛАРИ
ЭТНОГРАФИЗМЛАРИНИНГ АНТРОПОЦЕНТРИК
ТАВСИФИ**

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Урганч– 2022

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
диссертацияси автореферати мундарижаси**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии
(PhD) по филологическим наукам**

**Contents of dissertation abstract of doctor of philosophy (PhD)
on Philologicalsciences**

Нуржанов Ойбек Эркин ўғли

Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари этнографизмларинингинг
антропоцентрик тавсифи3

Nurjanov Aybek Erkin o'g'li

The concept of anthropocentric ethnography of the Uzbek dialect in
Karakalpakstan23

Нуржанов Айбек Эркин углы

Антропоцентрическая характеристика этнографизмов узбекских диалектов
в Каракалпакстане43

Эълон қилинган ишлар рўйхати

Список опубликованных работ
List of published works47

**УРГАНЧ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ
ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ PhD.03/30.12.2019.FIL.55.02
РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ҚОРАҚАЛПОҚ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

НУРЖАНОВ ОЙБЕК ЭРКИН ЎҒЛИ

**ҚОРАҚАЛПОҒИСТОНДАГИ ЎЗБЕК ШЕВАЛАРИ
ЭТНОГРАФИЗМЛАРИНИНГ АНТРОПОЦЕНТРИК
ТАВСИФИ**

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Урганч – 2022

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида B2020.2.PhD/Fil 1260 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Қорақалпоқ давлат университетида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме) Илмий кенгаш веб-саҳифасида (fil-ik.urdu.uz) ва «Ziynet» ахборот-таълим порталида (www.ziynet.uz) жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Дўсимов Зариббой,
филология фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Курбаниязов Гулмирза Алламбергенович,
филология фанлари доктори, доцент

Норбаева Шукуржон Хайитбаевна,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент

Етакчи ташкилот:

Фарғона давлат университети

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. XXI асрга келиб, ҳар қандай миллатда ўз миллий анъаналари, ҳаёт тарзи билан боғлиқ қадимий урф-одат ва қадриятларини сақлаб қолиш, миллат умрбоқийлигини таъминлашда энг муҳим восита, энг самарали қурол тил эканлиги англаб етилди. Шу боис тилшуносликнинг этнолингвистика, лингвокультурология, ареал лингвистика, антропология, социоллингвистика, этнопсихоллингвистика, социал коммуникация ва бошқа алоҳида йўналишларига махсус эътибор қаратилиб, миллатнинг этногенезиси, моддий ва маънавий маданияти тил билан боғлиқлиги эътироф этилди. Ривожланган халқлар тилшуносликлари ижтимоий муаммоларни ҳал қилишда энг самарали натижаларни тақдим қилиб келмоқда. Жумладан, миллатнинг этномаданий лексикаси шу халқнинг қадим менталитети, анъаналари, урф-одатларини ўзида акс эттириб, тилнинг турли тараққиёт босқичларида миллий тил шаклланишининг лексик-семантик, грамматик қурилишида рўй берган ўзгаришларни ўрганишда муҳим манба саналиши сир эмас.

Ҳақиқатан, бугунги глобаллашув жараёни ҳар бир халқдан маданий ўзига хослигини сақлаб қолишга жиддий эътибор қаратишини, бунинг учун эса миллатнинг илғор қатлами тилнинг маданиятда акс этиши ва, аксинча, маданият белгиларининг тил тизимида ифодаланишини англаб етиши ҳамда миллатнинг барча вакиллариغا етказиб билиши талаб қилинади. Этнос тилидаги миллий этнографик лексикани йиғиш ва тадқиқ қилиш, уларнинг тадқиқ асосларини ишлаб чиқиш, миллий этнографик тушунчалар мажмуини ишлаб чиқиш зарурки, буларнинг барчаси тиллар «умрбоқийлиги» омилларидан саналади. Шу боис дунё тилшунослигида этнографизмлар масаласини илмий-назарий жиҳатдан асослашга қаратилган тадқиқотлар олиб бориш муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбек тилшунослигида ҳам сўнгги йилларда «Ҳар бир халқ, ҳар қайси мустақил давлат ўз миллий манфаатларини таъминлаш, бу борада, аввало, ўз маданиятини, азалий қадриятларини, она тилини асраб-авайлаш ва ривожлантириш масаласига устувор аҳамият қаратиши лозим»¹лиги англаниб, тилнинг миллий маданият билан алоқасини тушунтирувчи лингвокультурология соҳасида самарали ишлар олиб борилди. Бу борада этноснинг моддий-маънавий тамаддунида акс этган миллий онг, тарихий тажриба, дунёқараш, тафаккур, миллий ментал хосланишни намоён этувчи этнографик бирликларнинг этнолингвистик, этнолексикографик тадқиқи доирасида илмий изланишлар олиб бориш долзарб аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ-4997-сон «Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони // <http://lex.uz/docs/4561730>

адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида»ги, 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги, 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2020 йил 20 октябрдаги ПФ-6084-сон «Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармонлари, 2017 йил 17 февралдаги ПҚ-2789-сон «Фанлар академияси фаолияти илмий - тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2019 йил 4 октябрдаги ПҚ-4479-сон «Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тили ҳақида»ги Қонуни қабул қилинганлигининг ўттиз йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида»ги ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 7 октябрдаги ВМҚ-222-сон «2010-2020 йилларда «Номоддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асраш, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш давлат дастурини тасдиқлаш тўғрисида»ги қарорлари ва мазкур соҳа фаолиятига тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ушбу диссертация ишида белгиланган вазифаларни амалга оширишда муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялар ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялари ривожланишининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари» устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Жаҳон тилшунослигида тил ва маданият алоқаларига доир қарашлар дастлаб антропологик тадқиқотлар замирида шаклланган (америкалик антрополог Ф.Боас ва унинг издошлари Э.Сепир, Б.Уорф). Европада эса бу масала В. фон Гумбольдт, Й.Л.Вайсгербер, Н.И.Толстой, Д.К.Зеленин, А.А.Потебня, В.Телия, Е.Ф.Карский, А.А.Шахматов, А.Н.Афанасьев, А.И.Соболевский томонидан ривожлантирилди. Америка тилшунослигидан фарқли ўлароқ, Европа тилшунослигида этнолингвистика фаннинг алоҳида соҳаси сифатида жадал ривожланди. Жумладан, славян тиллари², бошқирд³, татар⁴, бурят⁵, қорачой-

² Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т.// под ред. Н.И.Толстого. – Москва, Международные отношения, 1995–2012.; Плотникова А.А. Этнолингвистический словарь как лингвистически, этнографический и фольклорный источник (на материале славянских языков и традиции). Дисс. на соискание учёной степени кан. фил. наук. – Москва, 1990.; Финько О. С. Лексика свадебного обряда Кубани (на материале обрядовой практики станицы Черноерковской Краснодарского края). Автореф. дис. кан. фил. наук. – Курск, 2011.

³ Багаутдинова М.И. Этнографическая лексика башкирского языка. – Уфа: РИО РУНМЦ, 2002. – С. 11; Ишбердин Э.Ф. Названия животных и птиц в башкирских говорах. Автореф. дисс. канд. фил. наук. – Уфа, 1970; Самситова Л.Х. Безэквивалентная лексика башкирского языка. Автореф. дисс. канд. фил. наук – Уфа, 1999.

болқор⁶ ва мари, удмурт ва бошқа тиллар этнолексикасига доир этнолингвистик, этнолексикографик аспектдаги илмий тадқиқотлар юзага келди⁷. Туркий тиллар ичида озарбайжон тили этнографик терминлар луғати яратилган⁸. Шу билан бирга, қозоқ тилшунослигида бу соҳада эътиборли ишлар олиб борилмоқда⁹. Тадқиқ қилинаётган худудда яшовчи аҳолининг этник таркиби, уларнинг урф-одатлари, маросимларини ўрганиш, асосан, XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошланган бўлиб, бу ишга дастлаб венгер олими Х.Вамбери эътибор қаратган. XX асрнинг бошларида рус олими А.Н.Самойлович ҳам Хоразм аҳолиси тилидан анча-мунча фольклор материалларини ёзиб олган. Ундан кейинги даврларда, яъни 30-йилларга келиб, С.П.Толстов, Т.А.Жданко, Г.П.Снесарев, К.Л.Задихина, Я.Ғуломов, Ғ.О.Юнусов, Е.Д.Поливанов, М.В.Сазонова, К.Шониязов, И.Жабборов каби тарихчи, этнограф ва тилшунос олимлар бу соҳада муҳим тадқиқотлар олиб борганлар. Қадимдан бой маданий меросга эга воҳа аҳолиси урф-одатлари, йиллар давомида шаклланган маросимлари, турмуш тарзи бошқа минтақадаги ўзбеклардан бир қадар фарқ қиладиган ўзига хосликларга эга.

Ўзбек тилшунослигида миллий урф-одат, анъана ва маросимлар лексикаси диалектологик луғат ва тадқиқотлар замирида текширилган. Этнографизмлар диалект, яъни шеванинг таркибий қисми сифатида ўрганилди. Айтиш мумкинки, Е.Д.Поливанов, А.К.Боровков, В.В.Решетов, А.Ишаев, Э.Ўразов, Ш.Шоабдурахмонов, С.Иброҳимов, Ф.Абдуллаев, Т.Қудратов, Б.Жўраев, С.Раҳимов каби олимлар ишларида ўзбек этнографизмлари тадқиқининг тамал тошлари қўйилди¹⁰.

Ўзбек тили миллий анъана ва урф-одатлари, моддий ва маънавий маданияти лексикаси махсус этнографик кўламда ўз аксини топган иш

⁴ Этнография татарского народа. – Казань: Магариф, 2004. – С. 287; Татар теленең диалектологик сўзлеге. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1993.

⁵ Дондокова Д.Д. Лексика духовной культуры бурят. – Улан-Удэ, 2003; Манжигеев И.А. Бурятские шаманистические и дошаманистические термины. – Москва, Наука, 1978.

⁶ Аппоев А.К. Этнографическая лексика карачаево-балкарского языка. Дисс. кан. фил. наук. – Нальчик, 2003; Семенова И.Дж. Параметрический анализ лексики карачаево-балкарского языка на тюркском фоне. Дисс. кан. фил. наук. – Воронеж, 2017.

⁷ Дегтярев Г.А. Лексика земледелия в чувашском языке. – Москва, 1987.

⁸ Азербайжанча-русча этнография терминлари луғати. – Баки, 1987.

⁹ Шамшатов А. Лексика знаковых культур в казахском языке. Дис. канд. фил. наук. – Алма-Ата, 1966; Жанпеисов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка. – Алма-Ата: На материалах произведений М.Ауэзова. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 288 с.; Жилкубаева А.Ш. Термины питания в казахском языке. Автореф. дис. канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1991.

¹⁰ Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык // К современной стадии узбекского литературного строительства. – Ташкент, 1933; Боровков А.К. Ўзбек шева-лаҳжаларини текширишга доир савол-жавоблар. – Тошкент, 1944; Решетов В.В. Кураминские говоры Ташкентской области (фонетическая и морфологическая система). Авторефер. дисс. докт. фил. наук. - Ташкент, 1951; Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1975; Ўразов Э. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1978; Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент, Фан, 1961; Шоабдурахмонов Ш.Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Тошкент, ЎзФА, 1962; Жўраев Б. Юкори Қашқадарё ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1969; Раҳимов С. Сурхондарё ўзбек шевалари луғати. – Термиз: Термиз давлат университети нашриёти, 1995.

Н.Мирзаевнинг номзодлик диссертациясидир¹¹. Н.Мирзаев ўзбек тили этнолексикасига оид дастлабки тадқиқот ва ҳозирча ягона луғат муаллифи саналади¹². Кейинчалик фанимиз Й.Бобожонов, М.Қахарова, Р.Қосимов, Г.Адилова, Н.Амантурдиев¹³ каби олимлар тадқиқотлари билан бойиди. Ўзбек филологиясида фольклоршунослик ҳамда шевашуносликда бажарилган айрим ишлар¹⁴ кўтарилган масала ва ҳал қилинган муаммо жиҳатидан бизнинг мавзумизга алоқадорлик касб этади. Хусусан, Н.Амантурдиев ишида ўзбек тилининг ўзга тиллар билан интеграцияси, қолаверса, фан-техника тараққиёти натижасида қўлланиш доираси торайиб бораётган ёки буткул йўқолиб кетиш арафасида турган касб-ҳунар этнолексикаси деярли луғатлаштирилмагани, мазкур луғавий бирликларни тизимлаштиришнинг лексикографик жиҳатдан илмий-назарий асослари яратилмагани, этнографик бирликлар имлоси, тематикаси, уларни изоҳли луғатларда акс эттириш, ҳудудий этнографизмларнинг адабий тил ривожланишидаги ўрни каби ўта жиддий масалалар ўртага ташланган. Тил бирликларини антропоцентрик тадқиқ қилиш рус тилшунослигида В.М.Алпатов¹⁵, С.Г.Воркачев¹⁶, А.А.Ворожбитова¹⁷, Ю.В.Дорофеев¹⁸ каби олимлар тадқиқотларида ёритилган бўлиб, уларда шахс ва тил, шахс тили масалаларига жиддий эътибор қаратилган. П.К.Кастомаровнинг «Антропоцентризм замонавий тилшуносликнинг энг муҳим белгиси сифатида» мақоласида немис тили материаллари асосида тилда шахсиятнинг акс этиши, индивидуал тил, лингвоперсонология масалалари

¹¹ Мирзаев Н. Ўзбек тилининг этнографик лексикаси (Қашқадарё вилояти ўзбек шевалари материаллари асосида). Фил. фан. канд. дисс. – Тошкент, 1971.

¹² Мирзаев Н. Ўзбек тили этнографизмларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Фан, 1991.

¹³ Бобожонов Й. Жанубий Хоразм этнографик лексикаси. Фил. фанлари номзоди дис. – Тошкент, 1997. 74-б.; Қахарова М. Ўзбек этнографизмларининг системавий тадқиқи. Фил. фанлари номзоди дис. – Тошкент, 2009., 22-б.; Касимова Р.Р. Ўзбек тўй ва мотам маросим фольклори матнларининг инглизча таржимасида этнографизмларнинг берилиши: Фил.фан.бўйича фалс.док. (PhD) дис. – Тошкент, 2018.; Мирзаев Н. Ўзбек тилининг этнографик лексикаси (Қашқадарё вилояти ўзбек шевалари материаллари асосида). Фил.фан.канд.дисс. – Тошкент, 1971.; Адилова Г.А. Қорақалпоғистон қозоқлари этнографизмларининг лингвомаданий таҳлили. Фил.фан.бўйича фалс.док. (PhD) дис. – Нукус, 2018.; Амантурдиев Н.Р. Сурхондарё этнографизмларининг лексикографик хусусиятлари. Фил.фан.бўйича фалс.док. (PhD) дис. – Гулистон, 2021.

¹⁴ Журабоев А. Ўзбек тилидаги тўй маросимлари билан боғлиқ атамалар (Андижон шевалари материаллари асосида). Фил. фанлари номзоди дис. – Тошкент, 1971., 10-б.; Хусайнова З. Ўзбек тилида тўй маросимлари атамаларининг ономасиологик тадқиқи (Бухоро шевалари материаллари асосида). Фил. фанлари номзоди дис. – Тошкент, 1984; Исмоилова О.О. Ўзбек тўй маросим фольклорига “Келин салом” жанри. Фил. фанлари номзоди дисс. автореф. – Тошкент, 1999; Ҳайитова Ф. Никоҳ тўйи кўшиқларининг лисоний талқини. Фил. фанлари номзоди дисс. автореф. – Тошкент, 1998; Нуриллаева Ш.М. Туркистон қарлуқ тип шеваларида тўй маросими номлари. Фил. фанлари номзоди дисс. автореф. – Тошкент, 2001; Давлатов С. Қашқадарё воҳаси ўзбек тўй маросимлари фольклори. Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 1996.

¹⁵ Алпатов В.М. Об антропоцентричном и системоцентричном подходах к языку // Вопр. языкознания. – М., 1993. – №3.

¹⁶ Воркачев, С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки, 2001. – №1.

¹⁷ Ворожбитова, А. А. Теория текста: антропоцентрическое направление. – М.: Высш. шк., 2005. – 365 с.

¹⁸ Дорофеев, Ю. В. Антропоцентризм в лингвистике и предмет когнитивной грамматики // Актуальные проблемы современной когнитивной лингвистики: мат. XV Междунар. лингвистической конф. «Язык и мир». Таврический национальный ун-т им. В.И.Вернадского. – Симферопол, 2008.

ёритиб беришга ҳаракат қилинган¹⁹. Н.В.Бугорская эса «Антропоцентризм замонавий тилшунослик категорияси сифатида» мақоласи ва бошқа ишларида мазкур йўналишнинг кўплаб муаммоли масалаларини ёритишга имконияти борлигини қайд этади²⁰. Ўзбек тилшунослигида ҳам Э.Бегматов, З.Дўсимов, А.Нурмонов, Н.Маҳмудов, Д.Худойберганова, С.Кенжаеваларнинг тадқиқотларида антропоцентрик тадқиқ усулининг жиҳатларига муносабат билдириб ўтилган²¹. Д.Юлдашевнинг докторлик диссертацияси атоқли отлар антропоцентрик тадқиқига бағишланган илк монографик иш эканлиги билан эътиборга молик²².

Тадқиқот мавзусининг диссертация бажарилган олий таълим муассасаси илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Қорақалпоқ давлат университети илмий тадқиқот ишлари режасига мувофиқ “Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари” мавзусидаги илмий-тадқиқот ишлари доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари таркибидаги этнографизмлар тарихи, лексик-семантик табиати, унинг бойиш омиллари ва қонуниятларини ўрганишдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

инсон умри босқичлари (гўдаклик, болалик, ёшлик каби) билан боғлиқ маросимлар гуруҳларини аниқлаш ва уларнинг семантикасини антропоцентрик жиҳатдан ёритиш;

Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари фондидаги тўй билан боғлиқ этнографизмларнинг антропоцентрик таҳлили орқали уларнинг бошқа туркий халқлар маросимлари лексикаси билан муштараклигини аниқлаш;

инсон вафоти билан боғлиқ удумлар ва уларнинг номланиш мотивларини аниқлаш;

¹⁹ Кастомаров П.К. Антропоцентризм как важнейший признак современного лингвистики // Вестник Кемеровского государственного университета. – Кемерово, 2014. – № 2 (58) Т. 1. – С. 198-203.

²⁰ Бугорская Н.В. Антропоцентризм как категория современного языкознания // Методика. – Барнаул, 2002. – С. 18.; Бугорская Н.В. Язык как форма сознания // Языковое бытие человека и этноса: психолингвистический и когнитивный аспекты. – Барнаул, 2003.

²¹ Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1965; Антропонимияни тадқиқ қилишнинг социолингвистик аспекти // Ўзбек тили ва адабиёти. 2011. – №4; Антропонимлар – антропоцентрик тадқиқ объекти // Ўзбек тили ва адабиёти. 2013. – №3; Дўсимов З. Хоразм топонимияси ва «Авесто»// «Авесто» – буюк комумий асар. – Урганч, 2001; Шу муаллиф. Топонимлар таснифи масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – №1. 1978; Хоразм топонимлари. – Тошкент: Фан, 1985; Нурмонов А. Лингвистик нисбийлик ва лингвистик детерминизм назариялари ҳақида мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. – №5, 2013; Маҳмудов Н. Маърифат манзиллари. – Тошкент: 1999; Тилимизнинг тилла сандиғи. – Тошкент, 2012; Тилнинг мукамал тадқиқини излаб // Ўзбек тили ва адабиёти. 2012. – №5; Ўхшатишлар ва миллий образ // Ўзбек тили ва адабиёти. 2013. –№1; Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2017; Хусанов Н. Ўзбек антропонимлари тарихи. – Тошкент, 2014; Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006; Худойберганова Д. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик талқини. – Тошкент: Фан, 2013; Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент, 2015; Кенжаева С. Ўзбек тили антропонимларининг номинацион-мотивацион асослари ва тавсифи: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Қарши, 2019.

²² Юлдашев Д.Т. Атоқли отларнинг антропоцентрик тадқиқи. Филол. фан. док. (DsC) ... дисс. автореф. – Тошкент: 2021. 72 б.

этнографизмларнинг пайдо бўлиш омилларини антропоцентрик жиҳатдан таҳлил қилиш;

минтақа шеваларидаги профессионализмларнинг турлари билан боғлиқ удумларни ифодаловчи сўзлар этногенетик асосларини аниқлаш;

шевалардаги маросим ифодаловчи сўзларнинг туркий ва туркий бўлмаган тиллар билан боғлиқ тарихий томонларини таҳлил қилиш.

Тадқиқотнинг объектини Қорақалпоғистоннинг турли ҳудудларидан, шунингдек, ҚҚДУ ўзбек филологияси факультети талабаларининг фольклор-диалектологик экспедициялари даврида тўпланган ўзбек шевалари этнографик лексикаси материаллари ташкил қилади.

Тадқиқотнинг предмети сифатида Қорақалпоғистон ўзбек шеваларидаги этнографизмларнинг лисоний хусусиятлари танланган. Шунингдек, мазкур тадқиқот манбасининг катта қисмини ўз изланишларимиз, кузатишларимиз ва тўплаган материалларимиз ташкил этади. Бундан ташқари, Хоразм воҳаси ҳамда Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари бўйича иш олиб борган Ф.Абдуллаев, О.Мадрахимов, А.Ишаев, Э.Ўрозов, Ю.Жуманазаров, З.Дўсимов, А.Отажонова, М.Сапаров, Р.Юлдашев, тарихчи этнограф ва археолог олимлардан С.П.Толстов, Г.П.Снесарев, фольклоршунослар С.Р.Рўзимбоев, Ҳ.Абдуллаевларнинг ҳам тадқиқот материалларидан ўрни билан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқотда таснифлаш, тавсифлаш, қиёслаш, статистик, семантик, систем-структур, қиёсий-тарихий таҳлил усулларидан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари этнографизмларининг халқ турмуш тарзи, ижтимоий-сиёсий жараён, этник бирликларнинг ўзаро интеграциясидаги ўсиш ҳамда маданий муҳит таъсири каби ўзгаришлар билан боғлиқ равишда вужудга келганлиги исботланиб, маълум этник ёки ҳудудий бирлик тилида ушбу жиҳатларнинг акс этганлиги далилланган;

ўрганилаётган ҳудуд этнографизмларининг Ўзбекистоннинг бошқа минтақалари ҳамда ўзбек халқи таркибидаги бошқа этник бирликлар тилидан мавзуй-семантик, генетик таркиби салмоғи жиҳатидан ажралиб турувчи ўзига хос фонетик, лексик-семантик, грамматик хусусиятлари очиқ берилган;

этнографизмларнинг ёндош ҳудуд ёки қардош этник бирликлардан фарқланувчи фонетик, лексик, грамматик белгилари, муайян ҳудуддаги айрим соҳа лексикасининг генетик асослари ҳамда этнографизмларнинг аталиш мотивларига кўра турларининг бошқа ҳудуд ва минтақалардан ўзаро ономасиологик фарқлари ва айни шу нуқтаи назардан ўхшаш жиҳатлари асосланган;

этнографизмларнинг шаклланиши ва таракқиёт босқичларининг инсон ўзини англашга бўлган интилишлари самараси сифатида туғилиш, балоғат, улғайиш паллалари ҳамда ҳаётий тажрибаси, шунингдек,

тафаккуридаги тадрижий ривожланиш жараёни билан узвий боғлиқлиги очиб берилган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

минтақавий этнографизмларни таҳлил қилиш орқали уларнинг тилшуносликда тутган ўрни аниқланган;

инсон умри давомида ўтказиладиган маросимлар номлари, номланиш сабабларининг антропоцентрик тадқиқи ўзбек тилшунослиги ривожига қўшилган муҳим ҳисса эканлиги далилланган;

минтақавий этнографизмларда халқларнинг урф-одатлари, турмуш тарзига доир ўзига хосликлар намоён бўлиши ёритиб берилган;

диссертацияда тўпланган материаллар ва тақдим этилган хулосалар минтақавий этнографизмлар луғатларини тузишда ҳамда дарслик ва қўлланмалар яратишда муҳим манба сифатида хизмат қилиши кўрсатилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги муаммонинг аниқ қўйилганлиги, тўпланган материаллар таҳлиллари воситасида асосли илмий хулосалар чиқарилганлиги, Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари этнографизмларининг таҳлиliga ўзбек тилининг хусусий табиатидан келиб чиқиб ёндашилганлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти ўзбек тилидаги этнографизмлар ва уларнинг антропоцентрик талқини муаммоси бўйича мавжуд илмий қарашларни назарий жиҳатдан бойитиши, уларнинг ўзига хос томонлари ҳамда семантик хусусиятлари юзасидан янги илмий-назарий хулосалар бериши билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларидан олий таълим муассасаларининг филология факультетларида «Ономастика», «Лексикология», «Ўзбек диалектологияси» каби фанларни ўқитишда, махсус курс ва семинарлар ташкил қилишда, дарслик ва қўлланмалар яратишда фойдаланиш мумкинлиги диссертациянинг амалий аҳамиятини белгилайди.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши.

Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари таркибидаги этнографизмлар тарихи, лексик-семантик табиати хусусидаги илмий хулосалардан Т.Н.Қори-Ниёзий номидаги Ўзбекистон педагогика фанлари илмий тадқиқот институти Қорақалпоғистон филиалида 2017-2020 йилларда бажарилган ФЗ-2016-0908165532-рақамли «Қорақалпоқ тилининг янги алфавити ва имло қоидаларига мувофиқ она тили ва адабиётини ривожлантириш методикаси» номли фундаментал лойиҳасида фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2021 йил 17 сентябрдаги 89-03-2318-сонли маълумотномаси). Натижада миллатнинг этномаданий лексикаси шу халқнинг қадим менталитети, анъаналари, урф-одатларини ўзида акс эттириши, тилнинг тараққиёт босқичларида миллий тил шаклланишининг грамматик қурилишида рўй берадиган турли ўзгаришлар хусусиятларини ойдинлаштиришга эришилган;

Қорақалпоғистондаги ўзбек шеваларидаги тўй маросимларини ифодаловчи атамаларнинг антропоцентрик таҳлили орқали уларнинг бошқа

туркий халқлар маросимлари лексикаси билан муштараклигини аниқлашда, инсон вафоти билан боғлиқ удумлар ва уларнинг номланиш мотивлари, минтақа шеваларидаги профессионализмларнинг турлари билан боғлиқ удумларни ифодаловчи сўзларнинг этногенетик асосларининг тарихий томонларини таҳлил қилишда, умуман, Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари этнографизмларининг тарихи, лексик-семантик табиати, унинг бойиш омиллари ва қонуниятларини ўрганиш билан боғлиқ илмий хулосаларидан Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институтида 2015-2017 йилларда бажарилган ФА-А1-Г004 – «Қорақалпоқлар тасаввурида аёл тимсоли: этнологик тадқиқотлар» номли амалий тадқиқот лойиҳасини амалга оширишда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2021 йил 17 сентябрдаги 89-03-2318-сонли маълумотномаси). Натижада минтақа шеваларидаги профессионализмларнинг турлари билан боғлиқ удумларни ифодаловчи сўзлар этногенетик асосларининг тарихий томонларини таҳлил қилишга эришилган;

Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари этнографизмларининг антропоцентриқ тавсифи ҳақидаги илмий хулосалардан Қорақалпоғистон радиоканалининг «Муסיқий дам олиш дастурлари» бош муҳарририяти томонидан тайёрланадиган «Тилге итибар – елге итибар» эшиттириши сценарийсини яратишда фойдаланилган (Қорақалпоғистон телерадиокомпаниясининг 2021 йил 22 июндаги 01-02/318-сонли маълумотномаси). Натижада адабий-бадий, маънавий-маърифий дастурларнинг мазмун-моҳияти ёш авлодни миллий урф-одат, анъана ва қадриятларимиз руҳида тарбиялаш, миллий ўзликни англаш каби ғоялар билан бойишига хизмат қилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот иши натижалари 6 та илмий-амалий анжуман, жумладан, 1 та халқаро ва 5 та республика илмий-амалий конференцияларда маъруза сифатида баён этилган ҳамда апробациядан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича жами 13 та илмий иш нашр этилган, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссияси томонидан докторлик диссертацияларининг асосий натижаларини эълон қилиш учун тавсия этилган илмий нашрларда 7 та мақола, шундан 4 таси республика ва 3 таси хорижий журналларда эълон қилинган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Тадқиқот кириш, уч боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати ҳамда этнографизмлар сўзлиги (илова)дан иборат бўлиб, умумий ҳажми 157 саҳифадан ташкил топган.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Диссертациянинг «**Кириш**» қисмида Қорақалпоғистон ўзбек шевалари лексикасидаги этнографизмларнинг антропоцентрик тавсифи асосида уларнинг ўзига хос хусусиятлари аниқланган. Худуддаги этнографизмларнинг антропоцентрик парадигма асосида мавзувий-семантик гуруҳлари, лексик қатламлари келтирилган. Бу борада жаҳон ва ўзбек тилшунослигида турли илмий тадқиқотлар олиб борилганига қарамасдан, ҳануз бу мавзу монографик жиҳатдан ишланмаган.

Ишнинг биринчи боби «**Этнографизмлар лингвистик тадқиқот объекти сифатида**» деб номланган бўлиб, тўрт қисмдан ташкил топган.

Биринчи қисм «**Этнографизмларнинг вужудга келиши ва ривожланиши – тарихий жараён маҳсули**» деб номланган. Инсоният этник жиҳатдан шу қадар бой ва хилма-хилки, ҳозиргача ер қуррасида қанча халқ ва элатлар яшаётганлиги фанда аниқ эмас. Улар қанча ва қайси ижтимоий даражада бўлмасин, ўз тараққиётида умумий қонуният ва қадриятлар асосида ривожланадилар. Одатда бундай омиллар дейилганда, фанда умумий тил ва худуд, ягона хўжалик ҳаёти, миллий турмуш ва маданият, миллий ҳис-туйғулар ва характер кабилар кўрсатилади. Айрим тадқиқотчилар, ҳатто халқ ва элатларни диний - эътиқодий асосда ҳам ажратадилар.

Шубҳасиз, ижтимоий турмуш жараёнида турли этник бирликларнинг удумлари ва урф-одатлар шакллана бориши уларнинг инсоният турмуш тарзида ўрни ортиб боришига олиб келган. Бу ҳолат сўзсиз уларнинг тилида ҳам ўз аксини топган. Шу боис тилимизда ушбу лексик бирликлар шаклланиши жуда қадимий илдизларга эга. Ҳар қандай тилда ўша тилда алоқа қилувчи тил эгаларининг – халқ, миллат ва этник бирликларнинг асрлар оша ўз бошидан кечирган ижтимоий ҳаёти, турмуш тарзи, ҳаётий тажрибалари акс этади.

Хоразм воҳаси билан биргаликда Қорақалпоғистон ўзбекларининг тилини дастлаб ўтган асрнинг 20 - йилларида Е.Д.Поливанов тадқиқ қилган²³. Сўнгра Ғ.О.Юнусов, Ф.Абдуллаев, А.Ишаев, О.Мадрахимов, Ю.Жуманазаров, Э.Ўрозов, З.Дўсимов, Х.Бобониязов, Й.Бобожонов, С.Раҳимов, Р.Юлдашев каби тадқиқотчилар томонидан илмий изланишлар олиб борилган. Лекин уларнинг ишларида (Й.Бобожоновдан ташқари) шеваларнинг этнографик лексикаси махсус тадқиқот объекти бўлган эмас. Й.Бобожоновнинг номзодлик диссертацияси материаллари асосини мавзуда

²³ Поливанов Е.Д. Избранные работы: Труды по восточному и общему языкознанию / Редколлегия: И.Ф.Вардуль (предс.), В.М.Алпатов, Ф.Д.Ашнин, Вяч.Вс.Иванов, Л.Р.Концевич, А.А.Леонтьев; Институт востоковедения АН СССР. – М.: Наука (ГРВЛ), 1991.– 624 с. Поливанов Е.Д. Этнографическая характеристика узбеков, вып. 1. Происхождение и наименование узбеков. – Ташкент, 1926. –31 с.; Его же. Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка («Труды Хорезмской экспедиции»). –Ташкент, 1933. – 27 с.; Его же. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. (К современной стадии узбекского языкового строительства). – Ташкент, 1933. – 45 с.; Его же. Материалы по грамматике узбекского языка, вып. I. Введение. – Ташкент, 1935. –48 с. (с прил. схемы классификации узбекских говоров)

белгиланганидек, Хоразм вилояти, яъни вилоятнинг ўғуз лаҳжаси вакиллари яшайдиган қисми ташкил этади. Бундан ташқари, ишда давр руҳидан келиб чиқиб, антропоцентрик таҳлил усуллари кўзга ташланмайди. Эътиборлиси, мамлакатимизда ўзбек халқидан бошқа халқлар этнографик лексикасига оид бажарилган ишлар, биринчидан, давлатимизнинг соҳадаги одилона сиёсати намойиши саналса, иккинчидан, табиийки, ўзбек этнографизмлари тадқиқини ҳам чуқурлаштиришга хизмат қилади. Бундай ишларга Г.А.Адилованинг Қорақалпоғистон қозоқлари этнографизмларининг лингвомаданий таҳлили амалга оширилган ҳамда А.С.Хонхужаеванинг тожик тилининг Самарқанд лаҳжаси асосида тўй ва мотам маросимларига оид этнографик лексикаси²⁴ тадқиқ қилинган диссертациялари мисол бўла олади. А.С.Хонхужаеванинг илмий-тадқиқот иши 10.00.05 – Осиё ва Африка халқлари тили ва адабиёти (тожик тили ва тожик адабиёти) доирасида бажарилган бўлса ҳам ўзбек тили этнографизмлари, хусусан, уларнинг антропоцентрик тадқиқида муҳим аҳамият касб этади. Зеро, аксар ҳолларда антропоцентрик тадқиқ тиллар (аслида унинг соҳиби бўлган жамият – халқлар) ўртасидаги яқинлик ва умумийликни тил материаллари муштараклигидан қидирмайди, аксинча, халқлар тафаккуридаги умумийлик ўз-ўзидан тилда намоён бўлишини кўрсатиб беради. Афсуски, сўнгги йилларда этнографик лексикага оид ишларнинг аксарияти шарҳ характерида бўлиб, ўзигача бўлган ишларни қайд этиш ёки уларни умумлаштирган ҳолда билдирилган фикрлардан иборат ҳамда илмий этика талабларига жавоб бермайди²⁵. Қардош халқлардан туркман тилига хос этнографик бирликлар тадқиқи ҳам мавзуга дахлдор масалалар ечимида катта аҳамиятга эга. Бу борада Г.П.Васильева, Б.Р.Логашова асарлари муҳим манба бўлиб хизмат қила олади²⁶. Туркман тили этнографизмлари тадқиқи тарихи ҳам анча ўрганилган²⁷.

Биринчи бобнинг иккинчи қисми **«Этнографизмларнинг ўзига хосликлари ва тарқалиш доираси»** деб номланади. Халқнинг қадимги турмуш тарзи, урф-одатлари, маданий ва маънавий ҳаёти билан боғлиқ сўзлар кўпроқ маълум ҳудудда яшовчи инсонлар тилида кўплаб сақланиб қолган. Бундай сўзларнинг қўлланиш доираси турлича бўлиб, баъзилари илмий асарларда, баъдий адабиётларда ҳам қўлланади. Уларнинг бир қисми эса адабий тил ва шевалар учун муштарак бўлса, бошқа бир қисми маълум

²⁴ Адилова Г.А. Қорақалпоғистон қозоқлари этнографизмларининг лингвомаданий таҳлили. Фил.фан.бўйича фалс.док. (PhD) дис. – Нукус, 2018.; Хонхужаева А.С. Тожик тилининг тўй ва мотам маросимларига оид этнографик лексикаси (Самарқанд лаҳжаси асосида) Фил.фан.бўйича фалс.док. (PhD) дис. – Самарқанд, 2020.

²⁵ Надим, Хумаюн Мухаммед. *Etnolingvistika va etnografik leksika haqida* / Хумаюн Мухаммед Надим. Текст: непосредственный // Молодой ученый. 2019. № 30 (268). – С. 147-149. – URL: <https://moluch.ru/archive/268/61766/>

²⁶ Васильева Г. П. История этнографического изучения туркменского народа в отечественной науке. М., 2003.; Б.-Р. Логашова. Туркмены Ирана (историко-этнографическое исследование). М., 1976, 158 с.

²⁷ Диванкулиева Б. Х. Туркменская этнография в 20-е годы XX века // История и археология : материалы IV Междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, июль 2017 г.). — Санкт-Петербург: Издательский дом «Свое издательство», 2017. – С. 54 – 55.

худуддаги диалектларга хос бўлиб, адабий тилда учрамайди. Масалан, чақалоқни ухлатиш учун ясалган махсус мослама адабий тилда, шеваларда ҳам *бешик* деб аталади. Бироқ болани бешикдалигидаёқ *унаштириб қўйиш*, *бешик кертти*, *бешик кетди*, *қулоқ тишлатиш* каби шаклда ифодаланади. Умуман, бундай мисолларни кўплаб учратиш мумкин. Этнографизмга оид бундай сўзлар тилшуносликка оид асарларда турлича аталади. Чунки умумхалқ тилига оид этнографизмларнинг аниқ чегараси белгиланмаган. Шу сабабли уларни *дублетлар*, *диалектизмлар*, *этнографик атамалар* номлари билан юритиш русум бўлган. Бундай ҳолатни бошқа халқлар тилшунослигида ҳам кузатиш мумкин. Рус тилшуноси Ф.П.Филин “Рус халқ шевалари луғати”га этнографик терминологияни киритиш мақбул эмас. Чунки улар тематик луғатларнинг объектидир”, – деб таъкидлайди²⁸.

Бу қисмда *сəргəрдə* // *сəрдə*, *сəркəй*, *йувысқə*, *пəрқан*//*пəрхан*, *халпə*//*хəлпə*, *уштик*//*ўштўк*// *шўттик*//*шўтўк*, *куйав* *чəқирди* каби этнографизмлар таҳлил қилинди.

Мазкур бобнинг «**Этнографизмларнинг лисоний белгилари**» деб номланган учинчи қисмида ўзбек тили қипчоқ лаҳжасининг лисоний хусусиятлари бўйича ўзбек шевашунослигида бир қанча ишлар амалга оширилганлиги хусусидаги фикрлар баён этилади. Жумладан, Қорақалпоғистондаги ўзбек шеваларини А.Ишаев атрофлича ўрганиб, минтақадаги ўғуз ҳамда қипчоқ шевалари лексикаси бўйича 5000 сўздан иборат луғатни монографиясига илова қилди. Жумладан, олим ўз китобида Қорақалпоғистондаги ўзбеклар тўғрисида тарихий-этнографик маълумотлар, шунингдек, шеваларнинг характерли хусусиятларини тилнинг фонетик, морфологик яруслари бўйича тўпланган материаллар асосида бирма-бир изоҳлаб берган²⁹. А.Ишаев томонидан илгари сурилган фикрлар, билдирилган мулоҳазаларни шимолий Хоразм қипчоқ шеваларига ҳам алоқадор дейиш мумкин. Шимолий Хоразм шевалари вакиллари, асосан, қипчоқлардан иборатлиги унинг Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари билан анча яқинлигини кўрсатади. Бу яқинлик, муштараклик, аввало, ҳар иккала худудда ҳам қипчоқ шеваларига хос бўлган 9 та унлининг мавжудлиги, сингармонизм қонунига амал қилиниши, эгалик, келишик тизими кабиларда кўзга ташланади. Ўзаро фарқлар эса шимолий Хоразм қипчоқ шеваларида “ж”лашиш ҳодисасининг мавжуд эмаслиги, дифтонглашувнинг кучсизлиги кабилар билан изоҳланади. Шунингдек, мазкур қисмда Қорақалпоғистон ўзбек шеваларида *эскирган ва янги сўзлар*, *архаизмлар* ҳам таҳлил қилинди.

²⁸ Филип Ф.П. Оставлении диалектологических словарей слов славянских языков. Доклады советской делегации. – София, 1963, – С. 344.

²⁹ Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977.; Бабаниязов Х. Фонетико-морфологические особенности кипчакских говоров Южного Хорезма: Автореф.дис... канд. филол. наук. – Ташкент, 1966, – 36 с. ; Уразов Э. Узбекские говоры Южного Каралапастана (На материале Бирунийского, Турткульского районов КК АССР): Автореф.дис... канд. филол. наук. – Ташкент, 1966, – 21 с. Ўрозов Э. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1978, – 135 б. Бўронов М. Қорақалпоғистондаги ўзбек шеваларидаги чорвачилик терминлари: Филол. фан... номз... дис... автореф. – Тошкент: 1972.

Бобнинг тўртинчи қисми **«Қорақалпоғистон шевалари этнографизмларнинг генетик асослари»** деб номланиб, эроний тилларга хос лексик қатлам, араб тилидан ўзлашган лексик қатлам, Европа тилларидан ўзлашган сўзлар каби бандларга ажратилди. Шу муносабат билан *ҳа:к* (оҳак), *дарваз* (дарбоз), *аташқир* (оташкурак), *кәпқир* (асли кафтгир), *кәпчә* (асли кафтча), *хоржын* (хуржин), *әстә* (оҳиста), *қондақ* (қўндоқ), *кәптәр* (кабутар), *тошшы* (дастшуй), *аптада* (афтода), *мача* (моча), *абрай* (обрў) *дандана* (сихмола), *хараз* (нони осие), *пазза* (омочнинг тиши), *гўппи* (пахтали калта кийим), *дўкарт* (қайчининг бир тури), *кәчкәрт* (ўрокнинг тури), *кўррә* (хўтик), *пешгир* (этак), *чаңғалақ* (ғўза чаноғи), *абыш* (оғуш), *тәртәнәк* (ўргимчак), *топпаш* (телпак), *замарық* (кўзикорин), *замча* (ҳандалак), *кўрта* (болалар кийими), *кәриз* (сув чиқарадиган ариқ), *жоррап* (пайпоқ), *пайаныл* (оёқ кўприк), *сыланча* (дастшуй), *саван* (савоб), *ийман* (имон//иймон), *мийит* (тобут), *арвах* (арвоҳ), *авмин* (омин), *айат* (оят), *сура* (сура), *дува* (дуо), *қыйамәт* (киёмат), *мәчит* (масжид), *закат* (закот), *ушыр* (ушуруннинг қисқаргани), *дәфин* (дафн), *кәлимә* (калима), *нийәт* (ният), *бисмилла* (бисмиллоҳ), *әләм вәж*, *халпа* // *хәлпә*, *ғайыр*, *ҳәз*, *гассал*, *қуллап*, *баттал*, *рәжжә* каби кўплаб сўзлар таҳлил қилинди. Таҳлиллар натижасида этнографизмларнинг вужудга келиши ва ривожланиши тарихий жараён маҳсули бўлиб, улар қайси ижтимоий даражада бўлмасин, ўз тараққиётида умумий қонуният ва қадриятлар асосида ривожланиши кузатилди. Ижтимоий турмуш жараёнида турли этник бирликларнинг удумлари ва урф-одатлари шакллана бориши уларнинг инсоният турмуш тарзида ўрни ортиб боришига олиб келгани; Қорақалпоғистондаги ўзбеклар этник жиҳатдан мураккаблиги, мазкур худуддаги шевалар айрим лингвистик белгиларига кўра бир-биридан бир қадар фарқланиши қардош қорақалпоқ, қозоқ, туркман халқлари вакиллари билан ёндош яшашига боғлиқлиги; тадқиқот худудининг қадимдан тамаддунлар тўқнашувида жойлашгани, бугунги кунда эса икки туркий тилнинг бир-бирига сезиларли таъсири кучли бўлгани аҳолининг ўзига хос турмуш тарзи, маданияти, байрамлари, тўй-маъракалари, маросимлари, урф-одатлари миллий хусусиятида акс этганлиги; Қорақалпоғистон шеваларида арабча сўзларнинг кириб келиши арабларнинг Хоразмни босиб олиши натижасида ислом динининг қабул қилиниши баробарида, масжид, мадрасаларда араб тилида дарс берилиши, араб тилининг дин тилидан ташқари, илм-фан тилига айланиши каби омиллар натижаси эканлиги; Европа ва бошқа тиллардан ўзлашган сўзлар эса Хива хонлигининг Россия билан муносабатлари, ўзаро алоқаси узоқ даврларга бориб тақалиши лингвистик фактлар билан изоҳланган. Айниқса, XIX асрнинг ярмида Ўрта Осиёнинг Россия томонидан истило қилиниши натижасида бу муносабатлар янада авж олди. Ана шу муносабатлар туфайли ўзбек тили, жумладан, унинг шеваларига ҳам рус тили ва у орқали Европа тилларидан кўплаб сўзлар кириб кела бошлаганлиги асослаб берилди.

«Этнографизмларнинг вужудга келиш омиллари» деб номланган иккинчи бобда этнографизмлар жуда узоқ даврнинг маҳсули бўлиб, тил

тарихи, этнография, тарих каби кўплаб фанлар учун бой материал берувчи манба эканлиги кўрсатиб берилди. Бобнинг биринчи қисмида **тарихий омиллар** очиб берилди. Қуйи Амударё халқининг этногенетик жараёнида қайд этилган ҳудудда яшаган ва яшаётган этник гуруҳлар ҳамда халқларнинг маълум из қолдирганлиги кейинги даврда лингвистик фактлар билан исботланмоқда. Бу ҳудуддаги халқнинг шаклланиши нақадар мураккаб шароитда содир бўлганлигини ҳис қилиш қийин эмас. Оролбўйи халқларининг (қорақалпоқ, ўзбек, туркман) этногенези ҳали жуда ҳам аниқ бўлмаган қадимийликка бориб тақалиши маълум тарихий шароит билан изоҳланади. Маълумки, мазкур ҳудуд (Оролбўйи) ўзининг географик шароити билан турли этногенетик ва маданий алоқаларнинг тўқнашган, аралашган ўрни бўлган. Хоразм воҳасининг ғарб ва шарқ мамлакатларини бир-бири билан боғловчи йўлида жойлашганлиги ва бошқа тарихий-сиёсий шароитлар бу ерда бир томондан Урал, Волгабўйи ва Ғарбий Сибирь халқларининг, иккинчи томондан Ўрта Осиё, Эрон, Олд Осиё, Кавказорти халқлари ва бошқа томондан Ҳиндистон этник гуруҳларининг (тили, маданияти) аралашувига, тўқнашувига сабаб бўлган. Дарҳақиқат, Хоразм воҳаси ҳудудида, унинг узоқ асрлар давомидаги тарихий жараёнида тил жиҳатдан турли тиллар оиласига кирувчи ва турли манбага боғланувчи кишиларнинг яшаганлиги маълум. Бу, шубҳасиз, Хоразм воҳаси шевалари (умуман, туркий тилларнинг кўпчилигида) лексикасида, хусусан, ўз ичига Қорақалпоғистонни ҳам қамраб олган тарихий топонимиясида ўз изини қолдирган.

Мазкур бобнинг иккинчи қисми «**Этник омиллар**» деб номланади. Этнографик лексиканинг вужудга келиши жуда қадим замонларга бориб тақалади³⁰. Жаҳонда тарқалган барча элат ва халқларнинг пайдо бўлиши, уларнинг касб-хунарлари, меҳнат фаолияти тарихий асарлар ва муқаддас китоблар-у халқ оғзаки ижодида мавжуд афсона ва ривоятларда ўз аксини топган. У эса баъзан нафақат касб-хунар тармоқларининг мавжудлигидан, балки уларнинг муайян диний эътиқодларидан ҳам далолат беради. Шундай экан, этнографик лексика тил луғат таркибида энг қадимги қатламни ташкил этади. Умуман, этнографизмларни текшириш муайян ҳудуд аҳолисининг ва ўзбек халқининг этногенези масаласини ёритишга кўмаклашади. Дарҳақиқат, ўзбек халқининг этник компонентларидан бири ўғуз қабилалари конгломерати (турли бирликларнинг табиий равишда, тизимсиз тўқнашuvi)га кирган *саёт*, *баёт*, *овшар*, *жувандир*, *қиниқ*, *бижсанак* ва бошқа, шунингдек, қипчоқ қабилаларига кирган *кенагас*, *нукус*, *қатагон*, *уйгур*, *манғит*, *қангли*, *қўнғирот*, *найман* каби ўнлаб этнонимлар билан аталувчи жой номлари учрайди. Туркман халқининг этник таркибини ташкил этган айрим уруғ-қabila номлари, жумладан, *човдур*, *ёвмут*, *алиэли*, *хизирэли* қабилар ҳам ҳозирги жой номларининг маълум қисмини ташкил этади. Булардан ташқари, қозоқ халқига хос бўлган этнонимлар, шунингдек,

³⁰ Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – Б. 70.

умуман туркий халқлар этник таркибида учрамайдиган номлар ҳам мавжуд. Ўзбеклар ва қорақалпоқлар учун муштарак бўлган ушбу уруғ-қабила номлари бу халқларнинг қадимдан бир-бирларига яқин бўлганлигидан далолат беради. Уларнинг тарихий алоқалари жуда узоқ ўтмишга бориб тақалади.

Бобнинг «**Маиший омиллар**» деб номланган учинчи қисмида ҳар бир халқнинг асрий тажрибасини ўзида мужассам қилган лисоний бойликларни асраб қолиш, уни илмий таҳлил қилиш, кейинги авлодларга етказиш ҳозирги фан олдида, хусусан, тилшунослик олдида турган муҳим масалалардан бири ҳисобланиши таъкидланди. Чунки ҳар бир халқ, даставвал, тарихий-маданий бирлиги билан ажралиб туради. Шунинг учун айрим кичик этнослар ҳам узоқ тарихий давр давомида шаклланган озиқ-овқат турлари, кийим-кечак ва уй-рўзғор буюмлари, урф-одатлари, маросимлари каби жуда кўп миллий-амалий хусусиятлари билан ажралиб туради. Оролбўйи халқлари тили ўта мураккаб этнолингвистик шароитда шаклланган.

Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари лексикаси этнографизмларининг антропоцентрик тадқиқи этноснинг жонли мулоқот нутқи тўлиқ ўрганилмаган майдон эканини кўрсатди. Ўзбек тилининг умумий этнографик ва диалектал луғатлари тузилмагани иш жараёнини мураккаблаштиради ҳам бу бирликларнинг юзага келишида тарихий омил, этник омил, маиший омиллар муҳим роль ўйнаши маълум бўлди. Шу билан бирга, халқ нутқида тўлақонли лексема шаклига кирмаган, синтактик қолип (сўз бирикмаси, гап) кўринишидаги этнографик оралиқ номлар ҳам мавжуд бўлиб, улар этнографизмларни юзага келтирувчи омилларни белгилашда, тарихий жараёни тасаввур қилишда муҳим аҳамият касб этади.

Учинчи боб «**Этнографизмларнинг аталиш мотивларига кўра турлари ва мавзуй таснифи**» деб номланади ҳамда бу боб мавзуси қамровидан келиб чиқиб, уч қисмдан иборат ҳолда шакллантирилди. Этнографик маъно ифодалаётган сўз ва сўз бирикмалари маълум асос, мотивга эгаллиги билан ажралиб туради. Мотивация ҳар қандай сўзнинг пайдо бўлишини, унинг асосли ва тўғри эканлигини белгиловчи омилдир. Шунинг учун этнографик лексиканинг моҳияти ва функцияларини аниқлашда бу компонент жуда муҳим. Қорақалпоғистондаги ўзбек шеваларида учрайдиган этнографизмларнинг аталиш мотивларига кўра турлари ранг-баранг бўлиб, аҳоли турмушининг деярли барча соҳаларини қамраб олган.

«**Маросимлар билан боғлиқ этнографизмлар**» халқларнинг тарихи, маданияти, тили, урф-одатлари, санъати ва амалий санъати ҳам ўзига хос хусусиятларга эгаллиги билан изоҳланади. Ушбу минтақа аҳолисининг этнографик хусусиятлари ўзгача.

«**Удумлар билан боғлиқ этнографизмлар**» ҳар бир халқнинг тилида яратилган сўз, термин шу халқнинг урф-одати, кундалик маиший турмуш эҳтиёжи билан боғлиқ бўлади. Бу сўз, терминлар шу халқ тарихининг маълум бир даврига алоқадор бўлиб, унинг тарихини яратишга

хизмат қилади. Яратилган сўзлар шу халқнинг нима билан шуғулланиши, қандай иш билан машғул бўлишини ҳам ифодалайди. Шунинг учун бундай сўзлар жуда кенг маънога эга бўлади. Лекин маросим ифодаловчи лексик бирликлар этнослар жойлашуви ва бошқа белгиларига қараб, умумий ва хусусий бўлиши ҳам мумкин. Умумийлик жиҳати шундан иборатки, деярли бир ҳудудда яшаш таъсири натижасида бўлса, хусусийлиги турли хил этник гуруҳларнинг йиғиндиси натижасидир. Ўтмишда Хоразм ҳудудида турли-туман этник гуруҳларнинг мавжуд бўлиши, табиий, маҳаллий аҳолининг антропологик типиди, урф-одатида, шунингдек, тилида ҳам маълум из қолдириши керак эди. Шева лексикасида бу ҳодиса, айниқса, яққол кўринади³¹. Ушбу қисмда *гәли:н саламъ, қы:з чъқарыш, нан ушатъш, гийав гөрдъ, савчъ йўварыш, нан сындырыш, аза, йеддъ, қырқы, иминий, йубилей той, йаш тойы, вечер, банкет* каби бирликлар таҳлил қилинди. Шу билан бирга, этнографизмларнинг мавзуй таснифи, инсоннинг туғилиши билан боғлиқ этнографизмлар *шәрәвәгә чўшырыш // ювыш, бешьккә салыш/ бешьк апаратыш, йеддъ чыллә, йигирмә чыллә, қырқ чыллә, ат қойыш, мулла қойган аты, көз айдын, чылләдән чъқарыш, сувга тўшириш, эналик, кәйвәни, хәйдәр сәч олиш* каби этнографизмлар ёритиб берилди.

Бобнинг «**Инсон ёши билан боғлиқ маросим номлари**» қисмида бешик тўйи маросими билан боғлиқ бешик ва унинг асбоблари номлари, чақалоқ кийими номлари кабиларни билдирувчи *бешьк, тўвәк, ковызга, өртиг, сьмәк, жуббә, әлдъкчә, сүннәт тойы, қолыны ҳалаллаш, қарз тойы, қа:да нанйавар, қатламапъшәр, кеңәш, уллы кеңәш, киччи кеңәш, кеңәштой, ри:с чақырық, шора чақырық, той жўвабы* каби бирликлар таҳлил қилинди. Демак, диққат билан қаралса, суннат тўйи билан боғлиқ этнографизмларнинг ўзи алоҳида тадқиқни талаб қилади. Масалан, *сартарош* атамасига эътибор қаратсак: ҳозирги ўзбек адабий тили ва шеваларида *сартарош* тушунчасини ифодаловчи фақат шу сўзнинг ўзи ишлатилса, эски ўзбек тилида унинг бир қанча синонимлари қўлланилган. Булар: *салмоний, ҳожим, ҳажжом, оройишгар, ўтар, мўйтарош, гирой, даллок, ҳаллоқ* каби. *Салмоний* айнан Салмонга мансуб, Салмонга хос деган маънони билдириб, бу ерда Салмон машхур саҳоба Салмони Форсий разиаллоҳу анҳудир. Луғатларда шамширнинг бир тури ҳам *салмоний* дейилиши қайд этилган. Шунингдек, *сартарошга* бериладиган ҳақ, тўлов ҳам *салмоний* дейилган. *Сартарошнинг оройишгар* дейилиши ҳам унинг вазифаси нуқтаи назаридан келиб чиққан. *Оройишгар* тушунишимизча, оро берувчи, пардоз берувчи деганидир. Шу сабабли ҳозирги форс тилида *сартарошхона оройишгоҳ, оройишхона* дейилади. *Сартарош* тушунчасини ифодаловчи бизга маълум энг қадимги сўз бу хоразмий тилидаги *'βn(y)k – barber* (инглизча “сартарош”) сўзидир³². Ушбу сўз этимологияси хусусида В.С.Расгоргуева, Д.И.Эдельманлар диққатга сазовор фикрларини баён

³¹ Абдуллаев Ф.Хоразм шевалари таснифи, 2-китоб, – Тошкент: Фан. – Б. 236.

³² Henning W.B. A Fragment of Khwarezmian Dictionary. Ed. by D.N.MacKenzie. L., 1971. – P. 10.

қилганлар³³. Мазкур лисоний фактнинг ўзи ота-боболаримизнинг қадимда тиббий-гигиеник маданияти юқори бўлганлигидан далолат беради. *Ўтар* сўзининг келиб чиқиши, бизнингча, *ўта*- – удаламоқ, бирор ишни аъло бажармоқ феъли билан боғлиқ. Қадимда табиб, ўқимишли одамларнинг бахши (устоз, билимдон) дейилганига қиёсан бу мулоҳаза ўзини оқлайди. Сартарошлар айна пайтда одамларни массаж усули билан даволаганлар. Буни ҳаммомда ходимлик қилувчи маъносидаги *даллок* сўзи айна пайтда сартарош маъносини ифодалаш ҳам ойдинлаштиради.

Махмуд Замахшарийнинг “Муқаддимату-л-адаб” асарининг “Исмлар” қисмида “Ҳажжом фасли” мавжуд бўлиб, унда араб ва форс тилларидаги *ҳажжом* حَجَّامٌ – қон олувчи, сартарош маъносида *мўйтарош*, *ҳаллоқ*, *музаййин*, *ишшайи ҳижсама* (қон олиш шишаси), *мишират* (ҳажжом ништари), устара маъносида *истар*, *мусо*, *ийсо*, чархтош маъносида *мисанн*, *санги афсон* каби сўзлар келтирилган. *Хатна* сўзи арабча *хатана* – хатна қилмоқ, кестирмоқ маъносидаги феълга бориб тақалса-да, унинг семантик (маъновий) тараққиёти бирмунча чуқур. Бу сўзнинг иноқлашмоқ, яқинлашмоқ маъносини касб этиши, эҳтимол, қадим сомиёларнинг эътиқодларига бориб тақалади. Жумладан, яҳудийларда хатна гўдак таваллудининг саккизинчи куни амалга оширилади. Исломда хатна фитрий суннатлардан бири саналади. Шунинг натижасида унинг суннат, хатна тўйи эса суннат тўй деб номланиши келиб чиққан. Хатна мусулмонликнинг муҳим белгиларидан бирига айлангани ҳам бежиз эмас. Шу тариқа ўзбек тилида *қўлини ҳалолламоқ* ибораси юзага келган. Форс тилида эса хатна қилинмаган маъносини англатувчи *хатнанокарда* сўзи мажозан ғайридин, номусулмон маъносини беради. Араб тилида хатна қилинган *махтун* дейилса, хатна қилинмаган маъносида *ақлаф*, *аъзал*, *азгал*, *ансар*, *убур*, *аърам* каби бир неча сўз мавжуд. *Хатна* махсус зиёфат билан ўтказилиб, бизда *суннаттўй*, *чипрон* (*чукбуррон* сўзининг фонетик ўзгариши. “Алпомиш” достонида бийларнинг чипрон тўйда изза бўлганини эслайлик) каби номланса, эронийларда *хатнасурон*, арабларда *и’зор*, *а’зийр*, *а’зийра*, *иъзор* каби сўзлар билан ифодаланади. Таносил аъзосининг хатна қилинадиган қисми *галафа*, *ҳашифа*, *хатнагоҳ*, *хатнажой* дейилган.

Шунингдек, бу қисмда *гўрайш*, *дарваз*, *қочқар урыштырыш*, *хораз урыштырыш*, *алтын қавақ*, *пъл тутышма*, *оромал /ромал айлантырыш*, *сыпра қақты*, *йубилей*, *қырқ йаш тойы*, *бър йаш тойы*, *мучәл тойы*, *пайғәмбәр йашы тойы*, *минг ай көрдъ* каби маросим номларига ҳам эътибор қаратилган.

Никоҳ билан боғлиқ этнографизмлар ҳақидаги қисмида никоҳ маросими лексикаси ўзининг аҳамияти, миқёси, ўз таркибига кўпгина кичик маросимларни бирлаштириб, таркибий қисми сифатида шева ва диалектлардаги ифодавийлиги билан ажралиб туриши очиб берилган. Шу нуқтаи назардан *қулақ тишләтиш*, *аташтирув/ атақламоқ/ адамақ/ айтып*

³³Расгоргуева В.С., Эдельман Д.И. Этимологический словарь иранских языков. Том 1. – Москва. Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2000. – С. 168.

қойылган/ адағлы, увры пәтыр, уллы пәтыр, уйкөрәр, патйа той, қыз йығын, тойлық аппарыш, кеңәш, уйкөрәр, көрпә бичәр//көрпә иймә, хи:на йақар/ қи:з йеңлар, қыз жинар/ қыз йығын отырышма, жин қашты, чөпмә, бет ачар/ йүзачар, куда чақириқ, чапан палав, белав палав, ника той этнографизмлари таҳлил қилинди.

«Диний тус берилган маросимлар билан боғлиқ этнографизмлар» деб номланган қисми ўчи, йеддъси, қырқы, иптарлық, сә:рлик, қурванлық, йўз гўнлик, элли икки гўнлик, жумалық кабилар таҳлилидан иборат бўлиб, бу бирликларни аслида а) диний этнографизмлар; б) диний тус берилган этнографизмларга ажратиш лозимлиги таъкидланган.

“Этнографизмлар ҳудуд маиший ва маданий ҳаётининг инъикоси сифатида” деб номланган қисмда этнографизмлар ҳудуд маиший ва маданий ҳаётининг инъикоси бўлиб, қатор жабҳаларда яққол кўзга ташланиши асосланган. Шунингдек, турли хил базм ва байрамларни ифодаловчи атамаларга эътибор қаратилди.

ХУЛОСА

1. Этнографик лексика ҳар бир шеванинг, бинобарин, миллий тилнинг энг барқарор қатлами ҳисобланиб, бу қатламни жиддий тадқиқ қилиш доимо долзарблик касб этувчи мавзу саналади. Чунки ҳар бир миллатнинг этник таркибини, турмуш тарзи, касб-кори, ирим-сирими, маросим ва удумлари, меҳнат турлари, кийим-кечаклари кабиларни ўрганиш, шу орқали халқнинг дунёқараши, руҳий дунёси ҳақида фикр юритиш имконини беради.

2. Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришгач, халқнинг миллий кадриятларига бўлган қизиқиш, уларни ўрганиш, давлат тили мақомини олган миллий тилимизга бўлган эътибор янада ошди. Мана шундай бир шароитда дастлаб маълум ҳудудга оид этнографик лексикани тўплаш, ўрганиш, сўнгра умумўзбек тили таркибидаги этнографик қатламнинг вужудга келиши, унинг таркиби, семантик хусусиятлари, фонетик қоидалари, лисоний табиати, услубий хусусиятларини тадқиқ этиш имкони туғилади.

3. Қорақалпоғистон ҳудудидаги шевалар ранг-баранглиги уларнинг тадрижий тараққиётида туркий халқлар (ўғуз, қипчоқ уруғлари билан бирга туркман, қорақалпоқ, қозоқ ва бошқа халқлар)дан ташқари, эроний тилда сўзлашувчи, қадимги хоразмий тили унсурлари, араб тилига оид тил элементлари иштирок этган. Тарихий - этимологик жиҳатдан араб, форс-тожик тилига мансуб сўз ҳамда иборалар ҳудуд шевалари этнографик лексикаси таркибида тўла маънода ўзлашиб, ўзбек тилининг фонетик, лексик-грамматик ва услубий хусусиятларига мослашган.

4. Ҳудуд шеваларида лексик қатламлар синхрон ва диахрон жиҳатдан турличадир. Энг фаол лексик қатлам умумтуркий қатлам, иккинчи даражали фаол лексик қатлам арабий қатлам, учинчи даражали фаол лексик қатлам эроний қатлам саналади.

5. XX аср давомида рус тили орқали Европа тилларига этнографик лексика элементлари шева тилига маълум даражада киришга муваффақ бўлди. Шева вакиллари тилида қўлланила бошлаган (именина, пата, абручальный, вечер) каби айрим этнографик бирликлар бунинг яққол далилидир.

6. Қорақалпоғистон ўзбек шевалари лексикасини шакллантирган антропоцентрик омиллар таҳлили ундаги грамматик сўз яшаш, лексик-семантик сўз яшаш, фонетик сўз яшаш қонуниятларини изоҳлашни осонлаштиради. Шу билан бирга, шева этнографик лексикасида сўз яшаш усулининг композиция усули энг кўп истифода этилгани, аффиксация усули эса фаоллик нуқтаи назаридан иккинчи ўринда туриши, лексик-семантик ва фонетик ўзгаришлар орқали сўз яшаш усуллари этнографик лексикасининг шаклланишида жуда кам қўлланган усуллар саналишини антропоцентрик парадигма асосида изоҳлаш самарали натижалар беради.

7. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари этнографик лексикасида шаклан гапга тенг синтактик қурилмалар шаклидаги атама ва номлар ҳам борки, уларнинг бир қисми ҳозир шу ҳолича барқарорлашиб қолган, бир қисми аста-секин тилдаги тежаш тамойиллари асосида келажакда ихчам, барқарор шаклга келиш жараёни давом этмоқда.

8. Шевалар этнографик лексикасини кузатиш, мазкур материал ичида ҳали адабий тил луғат таркибида умуман учрамайдиган сўз, ном ва атамалар мавжудлигини кўрсатадики, уларни адабий тил луғат таркибига киритиш лозим. Чунки бундай этнолексик унсурлар семантик-услубий жиҳатдан адабий тилимизнинг нафақат номинатив, балки семантик ва услубий имкониятини оширишга ёрдам беради.

9. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари этнографик лексикаси таркибида қадимги туркий ёзма ёдгорликлар матнларида қўлланилган кўплаб туркий сўзлар ҳам учрайдики, бу факт мазкур шева этнографик лексикасининг илдизлари тарихимизнинг узок қатламларига бориб тақалишини кўрсатади.

10. Худуд этнографизмлари фондини кузатар эканмиз, уларнинг вужудга келиши ва ривожланишида тарихий, этник, маиший омиллар муҳим рол ўйнаган.

11. Шевалардаги этнографизмлар миллий тилнинг барқарор қатлами ҳисобланиб, халқнинг этногенези, турмуш тарзи, касб-кори, ирим-сирими, меҳнат турлари ҳамда миллатнинг маънавий-маданий дунёқараши натижасида шаклланади ва ривожланади.

**SCIENTIFIC COUNCIL AWARDING SCIENTIFIC DEGREE
PhD.03/30.12.2019.Fil.55.02 AT URGENCH STATE UNIVERSITY
KARAKALPAK STATE UNIVERSITY**

NURJONOV OYBEK ERKIN O`G`LU

**THE CONCEPT OF ANTHROPOCENTRIC ETHNOGRAPHY OF THE
UZBEK DIALECT IN KARAKALPAKSTAN**

10.00.01–the Uzbek language

**DISSERTATION ABSTRACT
of the doctor of philosophy (PhD) on philological sciences**

Urgench – 2022

The theme of the dissertation of doctor of philosophy (PhD) was registered at the Supreme Attestation Commission at the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under №B2020.2.PhD/Fil 1260.

The dissertation has been prepared at Karakalpak State University.

The abstract of the dissertation is posted in three languages (Uzbek, English and Russian (resume)) on the scientific council website www.urdu.uz and on «Ziyonet» Information and Education portal website www.ziyonet.uz.

Scientific consultant:

Zaribboy Dusimov

Doctor of Philological Sciences, Honored Master Scientist of Karakalpakstan

Official opponents:

Kurbaniyazov Gulmirza Allambergenovich

Doctor of philological Sciences, docent

Norbayeva Shukurjon Khayitbayevna,

Doctor of Philosophy on philological sciences (PhD), docent

Leading organization:

Fergana State University

The Defense of the dissertation will take place on «14» *march* 2022, at the meeting of the Scientific Council PhD.03/30.12.2019.Fil.55.02 at Urgench State University (Address: 220100, H. Alimdjani Street, 14. Urgench city. Phone: (+99862) 224-66-80; fax: (+99862) 224-67-00; e-mail: fil-ik.urdu.uz.

The dissertation can be reviewed at the Informational Resource Center of Urgench State University (registered under No. *Q-560*). (Address: 220100, Kh.Alimdjani Street, 14. Urgench. Phone: (+99862) 224-67-00, (+99893) 9227734; e-mail: arm@urdu.uz.

The abstract of the dissertation is distributed on «3» *march* 2022. (Protocol at the register № *8* on «3» *march* 2022).

O.K. Gaylieva

Interim Acting Chairman of the Scientific Council awarding the Scientific Degree, Doctor of Philological Sciences (DSc), docent

S.M.Sariev

Scientific Secretary of the Scientific Council on Award of Scientific Degrees, Doctor of Philological Sciences, docent

A.D. Urazboev

Acting chairman of the Scientific Seminar of the Scientific Council on Award of Scientific Degrees, Doctor of Philological Sciences, professor

INTRODUCTION

(Annotation of the Dissertation of Doctor of Philosophy (PhD))

Relevance and necessity of the dissertation topic: By the 21st century, it has been realized that language is the most important tool, the most effective weapon in ensuring the national longevity of any nation, preserving its ancient traditions and customs related to its national traditions and way of life. Therefore, special attention was paid to ethno-linguistics, culture linguistics, area-linguistics, anthropology, sociolinguistics, ethno-psycholinguistics, social communication and other special areas of linguistics, and it was recognized that the ethno-genesis, material and spiritual culture of a nation are related to language. Advanced linguistics has been providing the most effective results in solving social problems. In particular, the ethno-cultural lexicon of the nation reflects the ancient mentality, traditions and customs of the people and is an important source in the study of changes in the lexical-semantic, grammatical structure of the national language at different stages of development.

Indeed, today's globalization process requires each nation to pay serious attention to preserving its cultural identity, so that the advanced layer of the nation understands that language is reflected in culture and, conversely, cultural symbols are expressed in the language system and it should be referred to all members of the nation. It is necessary to collect and study the national ethnographic lexicon of the ethnos language, to develop the basis of their research, to develop a set of national ethnographic concepts, all of which are factors in the "longevity" of languages. Therefore, it is important to conduct research aimed at scientifically and theoretically substantiating the problem of ethnography in world linguistics.

Uzbek linguistics has realized that "every nation, every independent state must give priority to the protection of its national interests, in this regard, first of all, the preservation and development of their culture, ancient values, mother tongue"¹ effective work has been done in the field of linguoculturology in recent years. In this regard, it is important to conduct scientific research in the field of ethnolinguistic, ethnolexicographic study of ethnographic units that reflect the national consciousness, historical experience, worldview, thinking, national mentality, reflected in the material and spiritual civilization of the ethnos.

The edicts PF-4997 of the presidential of the Republic of Uzbekistan dated May 13, 2016 "On the establishment of the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi", PF-4947 "On the

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони //http://lex.uz/docs/4561730

Strategy for further development of the Republic of Uzbekistan" dated of February 7, 2017, PF-5850 "On measures to radically increase the prestige and status of the Uzbek language as the state language" dated of October 21, 2019, PF-6084 "On measures to further develop the Uzbek language and improve language policy in our country" dated October 20, 2020, the decree No. PQ-2789 "On measures to further improve the organization, management and financing of research activities of the Academy of Sciences" dated of February 17, 2017, No. PQ-4479 of October 4, 2019 "On measures to further improve the organization, management and financing of research activities of the Academy of Sciences" On the broad celebration of the thirtieth anniversary of the adoption of the Law "On the language" and the resolutions of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No VMQ-222 "On approval of the State Program for the protection, preservation, promotion and use of intangible cultural heritage for 2010-2020" dated October 7, 2010 and other regulations related to the activities of this field to some extent serve in the implementation of the tasks set out in this dissertation.

Correspondence of the research to the priorities of the development of science and technology in the Republic. The dissertation was completed in accordance with the priority of the development of science and technology in the republic I. "Formation of a system of innovative ideas and ways to implement them in the social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of an informed society and democratic state."

The Scope of Research Study of the Problem In world linguistics, views on the relationship of language and culture were first formed on the basis of anthropological research (American anthropologist F. Boas and his followers E. Sepir, B. Warf). In Europe, however, this issue was developed by von Humboldt, Y.L.Weyserber, N.I.Tolstoy, D.K.Zelenin, A.A.Potebnya, V.Teliya, E.F.Karskiy, A.A.Shaxmatov, A.N.Afanasev, A.I. Sobolevsky. Unlike American linguistics, ethnolinguistics as a separate branch of science has developed rapidly in European linguistics. In particular, ethnolinguistic and ethnolexicographic research on the ethnolexics of Slavic², Bashkir³, Tatar⁴, Buryat⁵, Karachy-

² Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т.// под ред. Н.И.Толстого. – Москва, Международные отношения, 1995–2012.; Плотникова А.А. Этнолингвистический словарь как лингвистический, этнографический и фольклорный источник (на материале славянских языков и традиции). Дисс. на соискание учёной степени кан. фил. наук. – Москва, 1990.; Финько О. С. Лексика свадебного обряда Кубани (на материале обрядовой практики станицы Черноерковской Краснодарского края). Автореф. дис. кан. фил. наук. – Курск, 2011.

³ Багаутдинова М.И. Этнографическая лексика башкирского языка. – Уфа: РИО РУНМЦ, 2002. – С. 11; Ишбердин Э.Ф. Названия животных и птиц в башкирских говорах. Автореф.дисс.канд.фил.наук. – Уфа, 1970; Самситова Л.Х. Безэквивалентная лексика башкирского языка. Автореф.дисс.канд.фил.наук. – Уфа, 1999.

⁴ Этнография татарского народа. – Казань, Магариф, 2004. - С. 287; Татар теленен диалектологик сүзлеге. – Казан, Тат. кит. нәшр., 1993.

Bulgarian⁶, Chuvash⁷, Mari, Udmurt and other languages has emerged. A dictionary of ethnographic terms from Turkic languages to Azerbaijani has been created⁸. At the same time, significant work is being done in the field of Kazakh linguistics⁹. The study of the ethnic composition of the population living in the study area, their customs and rituals began mainly in the second half of the XIX century, and this work was first focused on by the Hungarian scientist H. Vamberi. At the beginning of the XX century, the Russian scientist A.N. Samoilovich also wrote a lot of folklore materials in the language of the Khorezm people. In the following periods i.e. in the 30s, the historians, ethnographers and linguists such as S.P. Tolstov, T.A.Jdanko, G.P. Snesev, K.L. Zadikhina, Y.Gulomov, G.O.Yunusov, E.D. Polivanov, M.V. Sazonova, K. Shoniyazov, I. Jabborov have conducted important research in this area. The traditions of the people of the oasis, which has a rich cultural heritage from ancient times, the rituals formed over the years, the way of life have some peculiarities that are different from that of the Uzbeks in other regions in some extent.

In Uzbek linguistics, the lexicon of national customs, traditions and ceremonies is examined on the basis of dialectological dictionaries and research. Ethnographies have been studied as an integral part of dialect, i.e. a part of dialect. It can be said that the cornerstones of the study of Uzbek ethnography were laid in the works of scholars such as E.D. Polivanov, A.K. Borovkov, V.V. Reshetov, A. Ishaev, E. Urozov, Sh. Shoabdurahmonov, S. Ibrohimov, F. Abdullaev, T. Qudratov, B. Juraev, S. Rakhimov.¹⁰

N. Mirzaev's dissertation is a work that reflects the national traditions and customs of the Uzbek language, the lexicon of material and spiritual culture on a

⁵ Дондокова Д.Д. Лексика духовной культуры бурят. – Улан-Удэ, 2003; Манжигеев И.А. Бурятские шаманистические и дошаманистические термины. – Москва, Наука, 1978.

⁶ Аппоев А.К. Этнографическая лексика карачаево-балкарского языка. Дисс. кан. фил. наук. – Нальчик, 2003; Семенова И.Дж. Параметрический анализ лексики карачаево-балкарского языка на тюркском фоне. Дисс. кан. фил. наук. – Воронеж, 2017.

⁷ Дегтярев Г.А. Лексика земледелия в чувашском языке. – Москва, 1987.

⁸ Азербайжанча-русча этнография терминлэри лугэти. – Баки, 1987.

⁹ Шамшатов А. Лексика злаковых культур в казахском языке. Дис. канд. фил. наук. – Алма-Ата, 1966; Жанпеисов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка. – Алма-Ата: На материалах произведений М. Ауэзова. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 288 с.; Жилкубаева А.Ш. Термины питания в казахском языке. Автореф. дис. канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1991.

¹⁰ Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык // К современной стадии узбекского литературного строительства. – Ташкент, 1933; Боровков А.К. Ўзбек шева-лаҳжаларини текширишга доир савол-жавоблар. – Тошкент, 1944; Решетов В.В. Кураминские говоры Ташкентской области (фонетическая и морфологическая система). Авторефер. дисс. докт. фил. наук. - Ташкент, 1951; Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент, Фан, 1975; Ўрозов Э. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент, Фан, 1978; Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент, Фан, 1961; Шоабдурахмонов Ш.Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Тошкент, ЎзФА, 1962; Жўраев Б. Юкори Қашқадарё ўзбек шевалари. – Тошкент, Фан, 1969; Рахимов С. Сурхондарё ўзбек шевалари лугати. – Термиз: Термиз давлат университети нашриёти, 1995.

special ethnographic scale.¹¹ N. Mirzaev is the author of the first research on the ethnolexics of the Uzbek language and the author of the only dictionary¹². Later, our science was enriched by the researches of such scientists as Y. Bobojonov, M. Kakharova, R. Kasimov, G. Adilova, N. Amanturdiyev.¹³ Some of the work done in Uzbek philology folklore and dialectology¹⁴ is relevant to our topic in terms of the issues raised and the problems solved. In particular, the integration of the Uzbek language with other languages, as well as the ethno-lexicon of the profession, which is shrinking or on the verge of extinction due to scientific and technological progress, and is almost not lexicalized. very serious issues such as the spelling of units, their themes, their reflection in dictionaries, the role of regional ethnographies in the development of literary language were raised in the work of N. Amanturdiyev. Anthropocentric study of language units is reflected in the research of Russian linguists such as V.M. Alpatov¹⁵, S.G. Vorkachev¹⁶, A.A. Vorozhbitova¹⁷, Y.V. Dorofeev¹⁸, who directed serious focus on to the issues of personality and language, personality language. P.K. Kastomarov's tries to shed light on the issues of personality expression, individual language, linguopersonology on the basis of German language materials in the article "Anthropocentrism as the most important feature of modern linguistics".¹⁹

¹¹ Мирзаев Н. Ўзбек тилининг этнографик лексикаси (Қашқадарё вилояти ўзбек шевалари материаллари асосида). Фил.фан.канд.дисс. – Тошкент, 1971.

¹² Мирзаев Н. Ўзбек тили этнографизмларининг изоҳли луғати. –Тошкент, Фан, 1991.

¹³ Бобожонов Й. Жанубий Хоразм этнографик лексикаси. Фил. фанлари номзоди дис. – Тошкент, 1997., 74-б.; Кахарова М. Ўзбек этнографизмларининг системавий тадқиқи. Фил. фанлари номзоди дис. – Тошкент, 2009., 22-б.; Касимова Р.Р. *Ўзбек тўй ва мотам маросим фольклори матнларининг инглизча таржимасида* этнографизмларнинг берилиши: Фил.фан.бўйича фалс.док. (PhD) дис. – Тошкент, 2018.; Мирзаев Н. Ўзбек тилининг этнографик лексикаси (Қашқадарё вилояти ўзбек шевалари материаллари асосида). Фил.фан.канд.дисс. – Тошкент, 1971.; Адилова Г.А. Қорақалпоғистон қозоклари этнографизмларининг лингвомаданий таҳлили. Фил.фан.бўйича фалс.док. (PhD) дис. – Нукус, 2018.; Амантурдийев Н.Р. Сурхондарё этнографизмларининг лексикографик хусусиятлари. Фил.фан.бўйича фалс.док. (PhD) дис. – Гулистон, 2021.

¹⁴ Журабоев А. Ўзбек тилидаги тўй маросимлари билан боғлиқ атамалар (Андижон шевалари материаллари асосида). Фил. фанлари номзоди дис. – Тошкент, 1971., 10-б.; Хусайнова З. Ўзбек тилида тўй маросимлари атамаларининг ономасиологик тадқиқи (Бухоро шевалари материаллари асосида). Фил. фанлари номзоди дис. –Тошкент, 1984; Исмоилова О.О. Ўзбек тўй маросим фольклорига “Келин салом” жанри. Фил. фанлари номзоди дисс. автореф. – Тошкент, 1999; Ҳайитова Ф. Никоҳ тўйи қўшиқларининг лисоний талқини. Фил. фанлари номзоди дисс. автореф. – Тошкент, 1998; Нуриллаева Ш.М. Туркистон қарлуқ тип шеваларида тўй маросими номлари. Фил. фанлари номзоди дисс. автореф. – Тошкент, 2001; Давлатов С. Қашқадарё воҳаси ўзбек тўй маросимлари фольклори. Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 1996.

¹⁵ Алпатов В.М. Об антропоцентричном и системоцентричном подходах к языку / В. М. Алпатов // *Вопр. языкознания*. – М., 1993. – №3.

¹⁶ Воркачев, С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании// *Филологические науки*, 2001. – №1.

¹⁷ Ворожбитова, А. А. Теория текста: антропоцентрическое направление. – М.: Высш. шк., 2005. – 365 с.

¹⁸ Дорофеев, Ю. В. Антропоцентризм в лингвистике и предмет когнитивной грамматики / Ю. В. Дорофеев // *Актуальные проблемы современной когнитивной лингвистики: мат. XV Междунар. лингвистической конф. «Язык и мир»*. Таврический национальный ун-т им. В.И.Вернадского. – Симферополь, 2008.

¹⁹ Кастомаров П.К. Антропоцентризм как важнейший признак современного лингвистики // *Вестник Кемеровского государственного университета*. – Кемерово, 2014. – № 2 (58) Т. 1. – С. 198-203.

N.V.Bugorskaya notes that there is an opportunity to cover many problematic issues in this area in her article "Anthropocentrism as a category of modern linguistics"²⁰ and other works. E. Begmatov, Z. Dusimov, A. Nurmonov, N. Mahmudov, D. Khudoiberanova, S. Kenjaeva also commented on the aspects of anthropocentric research in Uzbek linguistics.²¹ D. Yuldashev's doctoral dissertation is notable for being the first monographic work devoted to the anthropocentric study of the proper nouns.²²

Theme Correspondence of the dissertation to the research field of the Higher Educational Institution. The dissertation was completed in accordance with the plan of research work of Karakalpak State University in the framework of research on "Actual problems of Uzbek linguistics."

The aim of the research is to study the history, lexical and semantic nature of ethnographisms, the factors and basic rules of enrichment of the Uzbek dialects spoken in Karakalpakstan.

Research objectives:

To identify the groups of rituals related to the stages of human life (such as infancy, childhood, youth) and anthropocentric coverage of their semantics;

to determine the commonality of ethnographism in the fund of Uzbek dialects in Karakalpakstan with the lexicon of ceremonies of other Turkic peoples and conduct anthropocentric analysis of lexis of wedding-related ethnography;

To find out the customs associated with human death and the motives for their naming;

To conduct anthropocentric analysis of the factors of the emergence of ethnographies;

To identify the ethnogenetic basis of words that express the customs associated with the types of professionalism in regional dialects;

²⁰ Бугорская Н.В. Антропоцентризм как категория современного языкознания // Методика. – Барнаул, 2002. – С. 18.; Бугорская Н.В. Язык как форма сознания // Языковое бытие человека и этноса: психолингвистический и когнитивный аспекты. – Барнаул, 2003.

²¹ Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1965; Антропонимияни тадқиқ қилишнинг социолингвистик аспекти // Ўзбек тили ва адабиёти. 2011. – №4; Антропонимлар – антропоцентриқ тадқиқ объекти // Ўзбек тили ва адабиёти. 2013. – №3; Дўсимов З. Хоразм топонимияси ва «Авесто»// «Авесто» – буюқ комумий асар. – Урганч, 2001; Топонимлар таснифи масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – №1. 1978; Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – Тошкент: Фан, 1985; Нурмонов А. Лингвистик нисбийлик ва лингвистик детерминизм назариялари ҳақида мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. – №5, 2013; Маҳмудов Н. Маърифат манзиллари. – Тошкент: 1999; Тилимизнинг тилла сандиғи. – Тошкент, 2012; Тилнинг мукамал тадқиқини излаб // Ўзбек тили ва адабиёти. 2012. – №5; Ўхшатишлар ва миллий образ // Ўзбек тили ва адабиёти. 2013. – №1; Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: Mumtoz soʻz, 2017; Хусанов Н. Ўзбек антропонимлари тарихи. – Тошкент, 2014; Бегматов Э., Улуков Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006; Худойберганова Д. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентриқ талқини. – Тошкент: Фан, 2013; Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент, 2015; Кенжаева С. Ўзбек тили антропонимларининг номинацион-мотивацион асослари ва тавсифи: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Қарши, 2019.

²² Юлдашев Д.Т. Атоқли отларнинг антропоцентриқ тадқиқи. Филол. фан. док. (DsC) ... дисс. автореф. – Тошкент: 2021. 72 б.

To analyse the historical aspects of words denoting ceremony in these dialects related to Turkic, and non-Turkic languages.

The object of research is the list of ethnographic vocabulary of Uzbek dialects collected from different regions of Karakalpakstan, as well as data collected during the folklore-dialectological expeditions of students of the Faculty of Uzbek Philology of Karakalpak State University.

The subject of the study is the linguistic features of ethnographies in the Uzbek dialects of Karakalpakstan. Also, a large part of this research source is our research, observations and collected materials. In addition, F. Abdullayev, O. Madrahimov, A. Ishaev, E. Urozov, Yu. ethnographers and archeologists S.P. Tolstov, G.P. Snesev, folklorists S.R. Ruzimbaev, H. Abdullaev also used research materials.

Research methods. the methods of classification, description, comparison, statistical, semantic, system-structural, comparative-historical analysis are used in the research.

Scientific novelty of the research:

it has been proven that the ethnographism of Uzbek dialects spoken in Karakalpakstan arise in connection with changes such as the people's way of life, socio-political process, an increase in the mutual integration of ethnic units and the cultural environment. Moreover, it has been verified that these features are reflected in the language of a particular ethnic or territorial group.

the specific phonetic, lexical-semantic, grammatical features of the ethnographisms of the studied region, which differ from the language of other regions of Uzbekistan and other ethnic units of the Uzbek people in terms of thematic-semantic, genetic structure are revealed;

phonetic, lexical, grammatical features of ethnographies that differ from the neighboring region or sister ethnic units, the genetic basis of the lexicon of certain areas in a particular region and onomasiological differences of ethnographic species from other regions and regions according to the motives of naming and similar aspects in the same context have been scientifically proven;

It has been revealed that the stages of the formation and development of ethnographisms are inextricably linked with the process of birth, puberty, adulthood and life experience, as well as the gradual development of thinking as a result of the pursuit of human self-awareness.

The practical results of the study are as follows:

The role of regional ethnographies in linguistics was determined through the analysis;

the names of ceremonies performed throughout human life, the reasons for their naming, anthropocentric research has proved to be an important contribution to the development of Uzbek linguistics;

regional ethnographies highlight the manifestations of peoples' traditions and lifestyles;

The materials collected in the dissertation and the conclusions presented serve as an important source in the compilation of regional dictionaries of ethnography, as well as in the creation of textbooks and manuals.

The reliability of the research results is determined by the clarity of the problem, the conclusion of sound scientific conclusions through the analysis of collected materials, the approach to the analysis of ethnographic dialects of Uzbek dialects in Karakalpakstan based on the specific nature of the Uzbek language.

Scientific and practical significance of research results. The scientific significance of the research results is explained by the theoretical enrichment of existing scientific views on the problem of ethnography in the Uzbek language and their anthropocentric interpretation, new scientific and theoretical conclusions on their specific aspects and semantic features.

The practical significance of the dissertation is determined by the fact that the results of the research can be used in the teaching of "Dialectology", "History of the Uzbek language", "Modern Uzbek literary language" in philological faculties of higher education institutions, special courses and seminars, textbooks and manuals.

Implementation of research results. The scientific conclusions on the history, lexical and semantic nature of ethnographies in the Uzbek dialects of Karakalpakstan have been used in the fundamental project "Methods of development of the native language and literature in accordance with the new alphabet and spelling rules of the Karakalpak language" FZ-2016-0908165532 for 2017-2020 which was implemented by the Karakalpak branch of the Research Institute of Pedagogical Sciences of Uzbekistan named after T.N. Qori-Niyaziy. (Reference № 89-03-2318 of the Ministry of Higher and Secondary Special Education of the Republic of Uzbekistan dated September 17, 2021,). As a result, the ethnocultural lexicon of the nation reflecting the ancient mentality, traditions and customs of the people and the features of various changes in the grammatical structure of the formation of the national language at the stages of language development are clarified;

The scientific inference on the anthropocentric analysis of the terms used to describe wedding ceremonies in Uzbek dialects in Karakalpakstan reveals their commonality with the lexicon of ceremonies of other Turkic peoples, the customs related to human death and the motives of naming it, in the analyzing the ethnogenetic base of the words defining the customs related to different types of professions, in general, the study of historical, lexical-semantic nature, the factor and way of enrichment of Uzbek dialects in Karakalpakstan are used in the implementation of the fundamental research project ФА-А1-Г004 – “Female image in the imagination of Karakalpaks: ethnological “ aimed for 2015-2017 at Karakalpak Scientific research institute of Humanity science” (Reference No 89-03-2318 of the Ministry of Higher and Secondary Special Education of the Republic of Uzbekistan dated September 17, 2021i). As a result the analysis of the historical aspects of the ethnogenetic basis of words expressing the customs associated with the types of professionalism in regional dialects became possible;

Scientific findings on the anthropocentric characterization of ethnographic features of Uzbek dialects in Karakalpakstan were used in the creation of the script for the broadcast "Tilge itibar - elge itibar" ('Care of language is the care of people') prepared by the editorial board of the program "Musical Recreation Programs" of Karakalpak radio channel. (Reference #01-02/318 of Karakalpakstan TV-radio Chanel dated June 22, 2021) As a result, the content of literary, artistic, spiritual and educational programs has served to provide the younger generation with ideas such as the respect to the spirit of national traditions, customs and values, and understanding of national identity.

The Approbation of research results. The results of the research were presented and tested in 6 scientific conference reports, including 1 international and 5 national scientific conferences.

Publication of research results. A total of 13 scientific papers on the topic of the dissertation were published, including 7 articles in scientific publications recommended for publication of the main results of doctoral dissertations by the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan, including 4 in national and 3 in foreign journals.

The structure and scope of the dissertation. The study consists of an introduction, three chapters, a conclusion and a list of references, as well as a dictionary of ethnography (appendix), with a total volume of 157 pages.

MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

On the basis of anthropocentric description of ethnographies in the lexicon of Uzbek dialects in Karakalpakstan, their peculiarities are identified in the introductory part of the dissertation. The thematic-semantic groups and lexical layers of ethnographies of the region are presented on base of the anthropocentric paradigm. This topic has not been developed in a monographic plan yet, despite various scientific researches in the field of world and Uzbek linguistics,

The first chapter of the work is entitled “**Ethnographisms as an Object of Linguistic Research**” and consists of four parts.

The first part is entitled “**The emergence and development of ethnography - the product of a historical process**”. Mankind is so ethnically rich and diverse that it is not clear in science how many peoples and nations still live on the planet. No matter how much and at what social level, they develop on the basis of common laws and values in their development, Usually when such factors are mentioned, science refers to a common language and territory, a single economic life, national life and culture, national feelings and character. Some researchers even categorize people and nations on the basis of their religious beliefs.

Undoubtedly, the formation of customs and traditions of different ethnic groups in the process of social life has led to their increasing role in the human way of life. This is undoubtedly reflected in their language. Therefore, the formation of these lexical units in our language has very ancient roots. Any language reflects the social life, way of life, life experiences of language speakers or the people, nations and ethnic groups who communicate in that language for centuries.

In the 1920s the language of the Uzbeks of Karakalpakstan was first studied by ED Polivanov²³ together with the Khorezm oasis. Then research studies have been conducted by such researchers as G.O. Yunusov, F.Abdullaev, A.Ishaev, O.Madrahimov, Yu.Jumanazarov, E.Urozov, Z.Dosimov, H.Boboniyazov, Y.Bobojonov, S.Rahimov, R.Yuldashev. However, the ethnographic lexicon of dialects was not the object of special research in their works (except for Y. Bobojonov). The basis of the materials of Y. Bobojonov's dissertation, as noted in the topic, is the Khorezm region, i.e. the part of the region inhabited by representatives of the Oghuz dialect. Moreover, the methods of anthropocentric analysis are not taken into account in the work due to the spirit of the period. It is noteworthy that the work done in our country on the ethnographic lexicon of peoples other than the Uzbek people, firstly, is a demonstration of a fair policy of our state in the field, and secondly, of course, serves to deepen the study of Uzbek ethnography. Examples of such works are the linguocultural analysis of ethnography of the Kazakhs of Karakalpakstan by G.A.Adilova and the dissertation of A.S.Khankhujeva on the ethnographic lexicon of weddings and mourning ceremonies on the basis of the Samarkand

²³ Поливанов Е.Д. Избранные работы: Труды по восточному и общему языкознанию / Редколлегия: [И.Ф.Вардуль](#) (предс.), [В.М.Алпатов](#), [Ф.Д.Ашнин](#), [Вяч.Вс.Иванов](#), [Л.Р.Концевич](#), [А.А.Леонтьев](#); [Институт востоковедения АН СССР](#). – М.: [Наука \(ГРВЛ\)](#), 1991.– 624 с. Поливанов Е.Д. Этнографическая характеристика узбеков, вып. 1. Происхождение и наименование узбеков. – Ташкент, 1926. –31 с.; Его же. Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка («Труды Хорезмской экспедиции»). –Ташкент, 1933. – 27 с.; Его же. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. (К современной стадии узбекского языкового строительства). – Ташкент, 1933. – 45 с.; Его же. Материалы по грамматике узбекского языка, вып. I. Введение. – Ташкент, 1935. –48 с. (с прил. схемы классификации узбекских говоров)

dialect of the Tajik language²⁴. Although the research work of A.S.Khankhujeva was carried out in the framework of 10.00.05 - Language and literature of the peoples of Asia and Africa (Tajik and Tajik literature), in particular, it plays an important role in their anthropocentric study of the ethnographisms of the Uzbek language. Indeed, in most cases, the anthropocentric approach based research does not look for similarities and commonalities between languages (in fact, the society that owns them - peoples) in the commonality of language materials, but rather shows that the commonality of peoples' thinking manifests itself in their language. Unfortunately, most of the work performed in recent years on ethnographic lexicon is of a review nature, consisting of opinions expressed in the form of generalized works or their generalizations only, and does not meet the requirements of scientific ethics.²⁵ The study of ethnographic units specific to the kin language of Turkmen people is also of great importance in solving related issues. In this regard the works of G.P.Vasileva, B.R.Logashova can serve as an important source.²⁶ The history of the study of Turkmen ethnography has also been studied thoroughly.²⁷

The second part of the first chapter is entitled “Peculiarities and Scope of Ethnographisms”. Words related to the ancient way of life, customs, cultural and spiritual life of the people have been preserved in the language of people living in a more specific area. The scope of such words varies, and some are even used in scientific works and fiction. While some of them are common to literary languages and dialects, others are specific to dialects in a particular region and are not found in literary language. For example, a special device designed to put a baby to sleep is also called a *'beshik'* cradle in literary language and dialects. However, the expressions in the form of *бешик кертти, бешик кетди, қулоқ тишлатиши* to engage a child when it is a baby in the cradle. In general, many such examples can be found. Such words about ethnography are variously referred to in linguistic works. Because there is no clear boundary between ethnographisms related to the common language. That is why it was customary to call them by the names of *doublets, dialectisms, ethnographic terms*. A similar situation can be observed in the linguistics of other nations. Russian linguist F.P.Filin claims that it is not acceptable to include ethnographic terminology in

²⁴ Адилова Г.А. Қорақалпоғистон қозоқлари этнографизмларининг лингвомаданий таҳлили. Фил.фан.бўйича фалс.док. (PhD) дис. – Нукус, 2018.; Хонхужаева А.С. Тоҷик тилининг тўй ва мотам маросимларига оид этнографик лексикаси (Самарқанд лаҳжаси асосида) Фил.фан.бўйича фалс.док. (PhD) дис. – Самарқанд, 2020.

²⁵ Надим, Хумаюн Мухаммед. Etnolingvistika va etnografik leksika haqida / Хумаюн Мухаммед Надим. Текст : непосредственный // Молодой ученый. 2019. № 30 (268). – С. 147-149. – URL: <https://moluch.ru/archive/268/61766/>

²⁶ Васильева Г. П. История этнографического изучения туркменского народа в отечественной науке. М., 2003.; Б.-Р. Логашова. Туркмены Ирана (историко-этнографическое исследование). М., 1976, 158 с.

²⁷ Диванкулиева Б. Х. Туркменская этнография в 20-е годы XX века // История и археология : материалы IV Междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, июль 2017 г.). — Санкт-Петербург : Издательский дом «Свое издательство», 2017. – С. 54 – 55.

the "Dictionary of Russian Folk Dialects" by Russian linguist. Because they are the object of thematic dictionaries.²⁸

In this section, units of ethnographisms such as *сəргəрдə // сəрдə, сəркəй, йувысқа, порқан//порхан, хална//хəлнə, ушитик//ўшитўк// шўттик//шўтўк, куйав чəқирди* were analyzed.

The third part is entitled as "Linguistic features of ethnographisms" and states that a number of works have been done in Uzbek dialectology on the linguistic features of the Kipchak dialect of the Uzbek language. In particular, A. Ishaev studied the Uzbek dialects of Karakalpakstan in detail and added to his monograph a 5,000-word dictionary on the lexicon of Oguz and Kipchak dialects in the region. In particular, in his book, the scientist explained the historical and ethnographic information about the Uzbeks in Karakalpakstan, as well as the characteristic linguistic features of the dialects on the basis of materials collected on the phonetic, morphological layers of the language.²⁹ The ideas put forward by A. Ishaev can be said to be related to the Kipchak dialects of North Khorezm. The fact that the representatives of the northern Khorezm dialects are mainly Kipchaks shows that it is very close to the Uzbek dialects of Karakalpakstan. This closeness and commonality can be seen, first of all, in the presence of 9 vowels typical of Kipchak dialects in both regions, in the observance of the law of synharmonism, in the categories of possessiveness and case. The differences are explained by the absence of the phenomenon of "ж" in the North Khorezm Kipchak dialects, the weakness of diphthongization. This section also analyzes out-of-use and new words and archaisms in Karakalpak Uzbek dialects.

The fourth part of the chapter is entitled "Genetic basis of ethnographisms of Karakalpak dialects" and is divided into sections such as lexical layer specific to Iranian languages, lexical layer derived from Arabic, words borrowed from European languages. In this regard, a number of the words are analyzed, as *ha:k*(lime), *дарваз* (дарбоз), *аташиқир* (fireblade), *кəпқиқир* (асли кафтгир), *кəпчə* (liter. кафтча), *хоржын* (liter.хуржин), *əстə* (liter.оҳиста), *қондақ* (liter.қўндок), *кəптəр* (liter.кабутар), *тошишы* (liter.дастшуй), *аптада* (liter.афтада), *мача* (liter.моча), *абрай* (liter.обрў) *дандана* (liter.сихмола), *хараз* (liter.нони осие), *пазза* (liter.омочнинг тиши), *гўпни* (liter.пахтали калта кийим), *дўкарт* (liter.қайчининг бир тури), *кəчкəрт* (liter.ўроқнинг тури),

²⁸ Филип Ф.П. Оставлении диалектологических словарей слов славянских языков. Доклады советской делегации. – София, 1963, – С. 344.

²⁹ Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977.; Бабаниязов Х. Фонетико-морфологические особенности кипчакских говоров Южного Хорезма: Автореф.дис... канд. филол. наук. – Ташкент, 1966, – 36 с. ; Уразов Э. Узбекские говоры Южного Каралапастана (На материале Бирунийского, Турткульского районов КК АССР): Автореф.дис... канд. филол. наук. – Ташкент, 1966, – 21 с. Ўрозов Э. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1978, – 135 б. Бўронов М. Қорақалпоғистондаги ўзбек шеваларидаги чорвачилик терминлари: Филол. фан... номз... дис... автореф. – Тошкент: 1972.

кўрра (liter.хўтик), *пешгур* (liter.этак), *чаңгалақ* (liter.ғўза чаноғи), *абыш* (liter.оғуш), *тәртәнәк* (liter.ўргимчак), *топнаш* (liter.телпак), *замарық* (liter.кўзиқорин), *замча* (liter.ҳандалак), *кўрта* (liter.болалар кийими), *кәриз* (liter.сув чиқарадиган арик), *жоррап* (liter.пайпоқ), *пайапыл* (liter.оёқ кўприк), *сылапча* (liter.дастшуй), *саван* (liter.савоб), *ийман* (liter.имон//иймон), *мийит* (liter.тобут), *арвах* (liter.арвоҳ), *авмин* (liter.омин), *айат* (liter.оят), *сура* (liter.сура), *дува* (liter.дуо), *қыйамәт* (liter.киёмат), *мәчит* (liter.масжид), *закат* (liter.закот), *ушыр* (liter.ушуруннинг қисқаргани), *дәфин* (liter.дафн), *кәлимә* (liter.калима), *нийәт* (liter.ният), *бисмилла* (liter.бисмиллоҳ), *әләм вәж*, *халпа // хәллә*, *ғайыр*, *ҳәз*, *ғассал*, *қуллан*, *баттал*, *рәжжә*.

As a result, the emergence and development of ethnographies is the product of a historical process, and their development at any social level is based on common laws and values. The formation of customs and traditions of different ethnic groups in the process of social life has led to their increasing role in the human way of life; the ethnic complexity of the Uzbeks in Karakalpakstan is due to the fact that the dialects of the region differ from each other in some linguistic features due to the coexistence of the neighboring Karakalpak, Kazakh and Turkmen peoples; the fact that the study area has long been located in the crossroad of civilizations, and today the significant influence of the two Turkic languages on each other is reflected in the unique lifestyle, culture, holidays, weddings, ceremonies, customs, national characteristics of the population; the introduction of Arabic words in the Karakalpak dialects is the result of the adoption of Islam as a result of the Arab conquest of Khorezm, the teaching of Arabic in mosques and madrassas, and the transformation of Arabic into a language of science in addition to religion; the borrowed words from European and other languages date back to the relation of Khiva khanate with Russia. Especially in the middle of the 19th century, these relations intensified as a result of the Russian occupation of Central Asia. Due to these relations, the Uzbek language, including its dialects, began to borrow many words from Russian and through it from European languages.

The second chapter, entitled "Factors of the Origin of Ethnographisms," shows that ethnographies are the product of a very long period and are a rich source of material for many disciplines, such as the history of language, ethnography, and history. The first part of the chapter reveals the historical factors. The ethnogenetic process of the people of the Lower Amudarya has been proved by linguistic facts in the following period, as well as the ethnic groups and peoples who lived and are living in the mentioned area. It is not difficult to feel how complex it was the formation of the people in this region. The ethnogenesis of the peoples of the Aral Sea region (Karakalpak, Uzbek, Turkmen) goes back to

antiquity, which is still not very clear, which is explained by certain historical conditions. It is known that this region (the Aral Sea region) with its geographical conditions was a place where various ethnogenetic and cultural relations collided. The Khorezm oasis is located on the road connecting the western and eastern countries and other historical and political conditions, and it caused on the one hand, the merge of the language and culture of the peoples of the Urals, Volga and Western Siberia, the peoples of Central Asia, Iran, Old Asia, the Caucasus, and on the other hand, the ethnic groups (language, culture) of India. Indeed, it is known that in the territory of the Khorezm oasis, in its centuries-long historical process, lived people who belong to different linguistic families and are connected to different sources. This has undoubtedly left its mark on the lexicon of the Khorezm oasis which in particular, includes the dialects in Karakalpakstan (in general, in most Turkic languages) on its historical toponymy.

The second part of the second chapter is called “Ethnic Factors”. The emergence of ethnographic lexicon dates back to ancient times.³⁰ The emergence of all peoples and nations of the world, their professions, labor activity, historical works and sacred books are reflected in the myths and legends that exist in the folk tradition of the people. And sometimes it indicates not only the existence of professional networks, but also their specific religious beliefs. Therefore, ethnographic lexicon is the oldest layer in the structure of language vocabulary. In general, the study of ethnography helps to shed light on the issue of ethnogenesis of the population of a particular region and the Uzbek people. Indeed, one of the ethnic components of the Uzbek people and others, which belong to the conglomerate of Oghuz tribes (natural, unsystematic clash of different units as *саёт, баёт, овшар, жувандир, қиниқ, бижсанак*), as well as there are place names with dozens of ethnonyms such as *кенагас, нукус, қатагон, уйгур, манғит, қангли, қўнғирот, найман* belonging to the *Kipchak tribes*. Some of the tribal names that make up the ethnic composition of the Turkmen people, including *човдур, ёвмут, алиэли, хизирэли*, also form a part of modern place names. In addition, there are ethnonyms specific to the Kazakh people, as well as names that are not found in the ethnic composition of the Turkic peoples in general. The names of these tribes, which are common to Uzbeks and Karakalpaks, indicate that these peoples have been close to each other since ancient times. Their historical ties go back a very long time.

The third part of the chapter, entitled "Domestic Factors", emphasizes that one of the most important issues that modern science faces, especially linguistics, is the preservation of the linguistic analysis and transmission of linguistic riches

³⁰ Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – Б. 70.

which embody the centuries-old experience of each nation to the next generation. First of all, every nation is distinguished by its historical and cultural unity. That is why some small ethnoses are also distinguished by many national-practical features, such as types of food, clothing and household items, customs, rituals, formed over a long historical period. The language of the peoples of the Aral Sea was formed in a very complex ethnolinguistic context.

Anthropocentric study of the ethnographisms of the Uzbek dialect lexicon in Karakalpakstan has shown that the alive communication speech of the ethnos is an area that has not been fully explored. Although the lack of common ethnographic and dialectal dictionaries of the Uzbek language complicated the work process, it became clear that the historical factor, ethnic factor, household factors play an important role in the formation of these units. At the same time, there are ethnographic intermediate names in the form of syntactic patterns (phrases, sentences) that do not take the form of a complete lexeme in folk speech, which play an important role in determining the factors that give rise to ethnography, imagining the historical process.

The third chapter is entitled "Types of ethnographies according to the motives of naming" and is divided into 3 paragraphs, based on the scope of the topic. The words and phrases that express ethnographic meaning are distinguished by having a certain basis and motive. Motivation is a factor that determines the appearance of any word, whether it is valid and correct. Therefore, this component is very important in defining the essence and functions of ethnographic lexicon. The types of ethnographism found in the Uzbek dialects of Karakalpakstan are diverse in terms of their motives and cover almost all spheres of life.

Ethnographisms associated with ceremonies are explained by the fact that the history, culture, language, customs, art, and applied arts of nations also have their own characteristics. The ethnographic features of the population of this region are unique.

Ethnographies associated with customs are a word created in the language of each nation, the term is associated with the customs of that nation, the needs of everyday life. This word, the terms are related to a certain period in the history of this nation and serves to create its history. The words created also represent the daily activities of the people and the main craft. Therefore, such words have a very broad meaning. But the lexical units that represent the ceremony can be both general and specific, depending on the location of the ethnoses and other characteristics. The commonality is that while living in almost the same area is the result of influence, its specificity is the result of a combination of different ethnic groups. Certainly, the existence of various ethnic groups in the Khorezm

region in the past had to leave a certain trace on the anthropological type, customs and language of the local population. This phenomenon is especially evident in the dialect lexicon.³¹ In this section, units such as *гәли:н саламъ, қы:з чъқарыш, нан ушатъш, гийав гөрдъ, савчъ йўварыш, нан сындырыш, аза, йеддъ, қырқы, иминйә, йубилей той, йаш тойы, вечер, банкет* are analyzed. At the same time, the thematic classification of ethnographies, ethnographies related to the birth of man are explained, such as *шәрәвәгә чўшырыш // ювыш, бешьккә салыш/ бешьк әппарыш, йеддъ чыллә, йигирмә чыллә, қырқ чыллә, ат қойыш, мулла қойған аты, көз айдын, чылләдән чъқарыш, сувға тўшириш, эналик, кәйвәни, хәйдәр сәч олиш.*

In the section "Ritual names related to human age", the names of the cradle and its instruments, the names of baby clothes, etc. Units such as *бешьк, тўвәк, ковызга, өртиг, сьмәк, жўббә, әлдькчә, сўннәт тойы, қолыны халаллаш, қарз тойы, қа:да нанйавар, қатламапъшәр, кеңәш, уллы кеңәш, киччи кеңәш, кеңәштой, ри:с чақырық, шора чақырық, той жўвабы* are analyzed. So, if you look closely, the ethnography associated with circumcision itself requires a separate study. For example, if we pay attention to the term *sartarosh*(barber): in modern Uzbek literary language and dialects only this word denoting the concept of hairdresser is used, in the old Uzbek language several synonyms of it are used. These are: *салмоний, ҳожим, ҳажжом, оройшигар, ўтар, мўйтарош, гирой, даллок, ҳаллоқ. Salmoniy* refers to Salman, which means Salman, where Salman is the famous prophet Salmani Farsi. Dictionaries also mention that one type of sword is called *salmoniy*. It is also said that the fee paid to the barber is *salmoniy*. The fact that a barber is called *оройшигар*(a beautician) also stems from the point of view of his job. The word *оройшигар*, as we understand it, means a beautician, and the designer. For this reason, in modern Persian, a barber shop is called *оройшигоҳ, оройшихона*. The oldest word known to us to describe the concept of a barber is the Khorezmian word ‘βn (y) k - barber (English“ barber ”).³² Regarding the etymology of this word, V.S.Rasgorgueva, D.I.Edelman have expressed remarkable ideas.³³ This linguistic fact testifies to the high medical and hygienic culture of our ancestors in ancient times. The origin of the word *ўтар*, in our opinion, is connected with the verb to excel, to do a job well. This view is justified by the fact that in ancient times a doctor was called a *baxshi* (teacher, knowledgeable) by educated people. *ўтар* also treated people with massage in bath -houses. This is also clarified by

³¹ Абдуллаев Ф.Хоразм шевалари таснифи, 2-китоб, – Тошкент: Фан. – Б. 236.

³² Henning W.B. A Fragment of Khwarezmian Dictionary. Ed. by D.N.MacKenzie. L., 1971. – P. 10.

³³Расгоргуева В.С., Эдельман Д.И. Этимологический словарь иранских языков. Том 1. – Москва. Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2000. – С. 168.

the fact that the word *dallok*, which means servant in the bathroom, also means barber.

In the section of "Names" "Muqaddimatu-l-adab" written by Mahmud Zamakhshari's there is a "Hajj season" in which the Arabic and Persian *ҳажжжом* حَجَّامٌ – ⁿ is *мўйтарош, ҳаллоқ, музаййин, шишайи ҳижжама* (blood-sucking bottle), *мишрат* (hajjom nishtari), *истар, мусо, ийсо* in the sense of razor, *мисанн, санги афсон* in the sense of sharp-stone. Although the word *khatna* is related to the Arabic verb *khatana*, which means to circumcise, its semantic (spiritual) development is quite deep. The fact that this word means to unite, to get closer, probably goes back to the beliefs of the ancient Sami. In particular, circumcision in Jews is performed on the eighth day of the baby's birth. In Islam, circumcision is one of the innate sunnahs. As a result, it was called circumcision and circumcision was called circumcision.

It is no coincidence that circumcision has become one of the most important symbols of Islam. Thus, in the Uzbek language, the phrase " *қўлини ҳалолламоқ* "(purify the hands) appeared. In Persian, the word *khatnanokarda*, which means uncircumcised, literally means non-Muslim. In Arabic, circumcised means *mahtun*, while uncircumcised means a few words, such as *aqlaf, a'zal, azgal, ansar, ubur, aram*. Circumcision is held with a special feast, and in our country it is called *суннаттўй, чипрон* (phonetic change of the word *чукбуррон*. Let's remember that in the epic "Alpomish" the dancers were *izza* at the 'chipron wedding'), while in the Iranians it is expressed in words such as *hatnasuron*, in the Arabic *izor, aziyr, aziyra, izor*. The circumcised part of the male reproductive organ is called *ghalafa, hashfa, hatnagoh, hatnajoy*.

Also the definition of the words denoting ceremonies, such as *гөрәш, дарваз, қочқар урыштырыш, хораз урыштырыш, алтын қавақ, пъл тутышма, оромал /ромал айлантырыш, сыпра қақты, йубилей, қырқ йаш тойы, бър йаш тойы, мучәл тойы, пайгәмбәр йашы тойы, минг ай көрдә* are included in this section.

The next section reveals the essence of marriage-related ethnographisms. The lexicon of marriage ceremonies are explained with its importance, scale, and expressiveness in dialects. The dialects are considered as an integral part that combine many small ceremonies into its composition. In this context the words *қулақ тишләтиш, аташтирув/ атақламоқ/ адамақ/ айтып қойылған/ адағлы, увры пәтыр, уллы пәтыр, уйкөрәр, патйа той, қыз йығын, тойлық аппарыш, кеңәш, уйкөрәр, көрпә бичәр//көрпә иймә, хи:на йақар/ қи:з йеңлар, қыз жинар/ қыз йығын ўтырышма, жин қаишты, чөпмә, бет ачар/ йўзачар,қуда чақириқ, чапан палав, белав палав, ника той* are analyzed.

The next section entitled "Ethnographisms related to religious rituals" consists of an analysis of words as *ўчи, йеддъси, қырқы, иптарлық, сә:рлик, қурванлық, йўз гўнлик, элли икки гўнлик, жумалық*, etc. The point of view of classification of these ethnographisms into a) religious ethnographies; b) religious-colored ethnographisms are emphasized. Ethnographisms are a reflection of the domestic and cultural life of the region and have been shown to stand out on a number of fields.

The subchapter of the thesis entitled **“Ethnographisms as the reflection of household and cultural life”** proves the idea that the ethnographisms can be seen in a number of branches. As well as we directed focus on several terms denoting the names of celebrations and holidays.

CONCLUSION

1. Ethnographic lexicon is the most stable layer of each dialect and, consequently, the national language, and a serious study of this layer is always a topical issue. Because the study of the ethnic composition of each nation, lifestyle, profession, superstitions, rituals and customs, types of work, clothing, and others allow us to think about the worldview, the spiritual world of the people

2. After gaining its independence, Uzbekistan has become more interested in the national values of the people, their study, and attention to our national language, which has received the status of the state language. In such conditions, it is possible to first collect and study the ethnographic lexicon of a particular region, and then to study the formation of the ethnographic layer of the Uzbek language, its composition, semantic features, phonetic rules, linguistic nature, methodological features.

3. The dialects of the people living in the territory of Karakalpakstan, therefore, the dialect of this oasis is also diverse. In addition to the Turkic (Turkmen, Karakalpak, Kazakh and other peoples, along with the Oghuz and Kipchak tribes), elements of the ancient Khorezmian language, elements of the Arabic language, spoke in the gradual development of this diverse oasis dialects can be found in the dialects of the region. The dialects of words and phrases belonging to the Arabic, Persian-Tajik languages have been fully mastered in the ethnographic lexicon historically and etymologically, and adapted to the phonetic, lexical-grammatical and methodological features of the Uzbek language.

4. The lexical layers vary synchronously and diachronically in regional dialects. The most active lexical layer is the all-Turkish layer, the secondary active lexical layer is the Arabic layer, and the third active lexical layer is the Iranian layer.

5. During the twentieth century, elements of ethnographic lexicon in European languages managed to penetrate into the dialect to a certain extent through Russian. Some ethnographic units that began to be used in the language of the dialect representatives (such as *именина*(*birthday*), *нама*(*veil*), *абручальный*(*wedding-ring*), *вечер*(*party*)) are clear evidence of it.

6. Anthropocentric factors that form the lexicon of the Uzbek dialects in Karakalpakistan facilitate the interpretation of the rules of grammatical word formation, lexical-semantic word formation, and phonetic word formation. At the same time, the fact that the compositional method of grammatical word formation is the most widely used in the ethnographic lexicon of the dialect, and the affixation method is the second most active in terms of activity, and the interpretation on the basis of anthropocentric paradigm gives effective results.

7. The ethnographic lexicon of Uzbek dialects spoken in Karakalpakistan includes terms and names in the form of syntactic devices, some of which have now been stabilized, and some of which are gradually becoming more compact and stable in the future.

8. Observation of the ethnographic lexicon of the dialect shows that in this material there are words, names and terms that are not yet found in the dictionary of literary language, which should be included in the dictionary of literary language. As, these elements of ethno-lexis semantically and methodologically help to increase not only the nominative, but also the semantic and methodological potential of our literary language.

9. The ethnographic lexicon of Uzbek dialects in Karakalpakistan, which is the subject of this study, contains many Turkic words used in the texts of ancient Turkic written monuments, which shows that the roots of the ethnographic lexicon of this dialect go back to ancient times.

10. Historical, ethnic and domestic factors have played an important role in the development and formation of the source of ethnographism of the region. As they consist of lexical units belonging to almost all periods of human life.

11. Ethnographisms in dialects are a stable layer of the national language, formed and developed as a result of the ethnogenesis of the people, lifestyle, occupation, customs, types of work and the spiritual and cultural outlook of the nation.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ PhD.03/30.12.2019.Fil.55.02
ПО ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ
УРГЕНЧСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ**

КАРАКАЛПАКСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

НУРЖАНОВ АЙБЕК ЭРКИН УГЛЫ

**АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА
ЭТНОГРАФИЗМОВ УЗБЕКСКИХ ДИАЛЕКТОВ В
КАРАКАЛПАКСТАНЕ**

10.00.01 – Узбекский язык

АВТОРЕФЕРАТ
диссертации доктора философии (PhD) по филологическим наукам

Ургенч – 2022

Тема диссертационной работы доктора философии (PhD) по филологическим наукам зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за номером B2020.2.PhD/Fil 1260

Диссертация выполнена в Каракалпакском государственном университете.

Автореферат диссертации размещен на трех языках (узбекском, английском, русском (резюме)) на веб-странице научного совета (fil-ik.uru.uz), а также на Информационно-образовательном портале «ZiyoNet» по адресу www.ziyo.net/uz.

Научный руководитель: Дусимов Зариббой,
доктор филологических наук, профессор

Официальные оппоненты: Курбаниязов Гулмирза Алламбергенович,
доктор филологических наук, доцент
Норбаева Шукуржон Хайитбаевна,
доктор философии по филологическим наукам (PhD), доцент

Ведущая организация: Ферганский государственный университет

Защита диссертации состоится «14» марта 2022 г. в 16.00 часов на заседании Научного совета PhD.03/30.12.2019.Fil.55.02 при Ургенчском государственном университете (Адрес: 220100, Ургенч, ул. Хаида Алимджана, дом №14). Тел: (99862) 224-67-00; факс: (99862) 224-67-00; e-mail: fil-ik.uru.uz

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Ургенчского государственного университета (зарегистрирована за № 2560). (Адрес: 220100, Ургенч, ул. Хаида Алимджана, дом №14. Тел: (99862) 224-67-00).

Автореферат диссертации разослан «3» 03 2022 года.
(Протокол реестра рассылки № 8 от «3» марта 2022 г.)

О.К. Гайлиева
Член председателя научного совета по присуждению ученых степеней,
доктор филологических наук (DSc), доцент

С.М. Сариев
Ученый секретарь научного совета по присуждению ученых степеней,
доктор филологических наук (DSc), доцент

А.Д. Уразбоев
И.о. председателя научного семинара при научном совете по присуждению ученых степеней, доктор филологических наук

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Целью исследования является изучение истории, лексико-семантической природы, факторов и закономерностей обогащения этнографизмов в составе узбекских диалектов Каракалпакстана.

Объектом исследования является этнографическая лексика узбекских диалектов, собранная в разных регионах Каракалпакстана, а также собранная в ходе фольклорно-диалектологических экспедиций студентов факультета узбекской филологии Каракалпакского государственного университета.

Предмет исследования – языковые особенности этнографизмов в узбекских диалектах Каракалпакстана.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

Доказано, что этнографизмы в узбекских диалектах Каракалпакстана появились в связи с изменениями в образе жизни народа, общественно-политическими процессами, ростом интеграции этнических единиц и влиянием культурной среды; эти аспекты находят свое отражение в языке той или иной этнической или территориальной единицы;

раскрыты специфические фонетические, лексико-семантические, грамматические особенности этнографизмов изучаемого региона, их отличия от языков других этнических групп узбекского народа и регионов Узбекистана, отличающихся весомостью тематико-семантической, генетической структуры;

обоснованы фонетические, лексические, грамматические особенности этнографизмов, отличающихся от подобных единиц соседних регионов или родственных этнических групп, генетические основы лексики некоторых отраслей в конкретном регионе и ономаσιологических отличий видов от других территорий и регионов по мотивам номинации, а также схожие признаки этнографизмов;

раскрываются этапы формирования и развития этнографизмов в качестве результата стремления человека к самосознанию, которая неразрывно связана с процессом рождения, полового созревания, взросления и жизненного опыта, а также с постепенным развитием мышления.

Внедрение результатов исследования. Научные выводы об истории, лексико-семантическом характере этнографизмов в узбекских диалектах Каракалпакстана были применены в рамках проекта ФЗ-2016-0908165532 “Методика развития родного языка и литературы в соответствии с новым алфавитом и правилами орфографии каракалпакского языка”, выполненном в 2017-2020 годах в каракалпакском филиале Узбекского научно-исследовательского института педагогических наук имени Т.Н.Кары Ниязи (Справка Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан № 89-03-2318 от 17 сентября 2021 года). В результате определены особенности этнокультурной лексики, отражающая древний менталитет, традиции и обычаи народа, а

также специфика различных изменений, происходящих в грамматической структуре формирования национального языка на этапах языкового развития;

Научные выводы по определению общности терминов, обозначающих свадебные обряды в узбекских диалектах Каракалпакстана, с лексикой обрядов других тюркских народов посредством антропоцентрического анализа; по анализу исторических аспектов этногенетической основы слов, обозначающих обычаи, связанные со смертью человека, с типами профессионализмов, мотивы их номинации в диалектах региона, а также по изучению истории, лексико-семантической природы, факторов и закономерностей обогащения этнографизмов в составе узбекских диалектов Каракалпакстана были использованы в реализации прикладного проекта ФА-А1-Г004 – «Образ женщины в воображении каракалпаков: этнологические исследования», выполненном в 2015-2017 годах в каракалпакском научно-исследовательском гуманитарном институте Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан (Справка Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан № 89-03-2318 от 17 сентября 2021 года). В результате осуществлен анализ исторических аспектов этногенетической основы слов, выражающих обычаи, связанные с типами профессионализмов в диалектах региона.

Научные выводы об антропоцентрической характеристике этнографизмов в узбекских диалектах Каракалпакстана применены для составления сценария радиопередачи «Тилге итибар – елге итибар» (Внимание к языку – внимание к народу), подготовленного главной редакцией “Музыкальных развлекательных программ” радиоканала Каракалпакстана (Справка телерадиокомпании Каракалпакстана № 01-02/318 от 22 июня 2021 года). В результате содержание литературно-художественных, духовно-просветительских программ обогащено идеями воспитания подрастающего поколения в духе уважения национальных традиций, обычаев и ценностей, сращения национальной идентичности.

Структура и объем диссертации. Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и словника этнографизмов (приложение). Основной текст диссертации составляет 157 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть; I part)

1. Nurjanov O.E. Ethnographisms in the lexicon of uzbek dialects in republic of Karakalpakstan // *Anglisticum Journal (IJLLIS)* 2021, Volume:10, Issue 1. - P. 68-75. ICV Impact Factor: 6.88.
2. Nurjanov O.E. Ethnographisms denoting children's games // *International Journal of Integrated Education* 2021, Volume 4, Issue 1. - P.126-128. ICV Impact Factor: 7.242.
3. Nurjanov O.E. Ethnographic vocabulary of uzbek dialects in Karakalpakstan // *Евразийский Союз Ученых (ЕСУ)*, 2020. – № 10 (79). – С. 31-33.
4. Нуржанов О.Э. Халқ шеваларида маросимлар лексикаси // «Тил ва адабиёт таълими», – Тошкент, 2021. – № 4. – Б. 34-35. (10.00.00. № 9).
5. Нуржанов О.Э. Шеваларда учрайдиган уй-рўзғор асбоблари, миллий кийимлар ва миллий ўйинларни ифодалайдиган этнографик бирликлар // *Хоразм Маъмун Академияси Ахборотномаси*. – Хива, 2021. – № 4. – Б. 246-248. (10.00.00. №№21).
6. Нуржанов О.Э. Халқнинг турмуш тарзини ифодалашда этнографизмларнинг ўзига хос хусусиятлари // «Илм сарчашмалари». – Урганч, 2021. – № 2. – Б. 158-160. (10.00.00. № 3).
7. Нуржанов О.Э. Ўзбек шевалари таркибидаги этнографизмларнинг соҳалараро боғлиқлиги // «Фан ва жамият» илмий-услубий журнали. –Тошкент, 2021. –Б. 77-78.
8. Нуржанов О.Э., Эркинова Ш. Ўзбек шевалари таркибидаги тўй-маросим номларини билдирадиган лексик бирликлар // “Профессиональный стандарт педагога: новый облик учителя школы – от теории к практике”. (Халқаро илмий-амалий конференция). - Нур-Султан шаҳри, 2021. – Б. 61-64.

II бўлим (II часть; II part)

9. Нуржанов О.Э. Қорақалпоғистон ўзбек шеваларида этнографик диалектизмлар // “Изланиш самаралари” мавзусидаги ёш тилшунос ва адабиётшунослар анжумани № 6 материаллари. - Тошкент, 2021. – Б. 69-73.
10. Нуржанов О.Э. Ҳудуд шевалари таркибидаги маросим ифодаловчи сўзлар // “Ўзбек шевалари тадқиқотлари: амалиёт, методология ва янгича ёндашув” мавзусидаги Республика илмий-назарий конференцияси. - Тошкент, 2021. –Б. 228-235.
11. Нуржанов О.Э. Хоразм шевалари луғат таркибида учрайдиган этнографизмларнинг ўзига хосликлари // “Ўзбек филологиясининг долзарб

масалалари” Республика илмий-назарий конференция материаллари. – Урганч, 2021. –Б. 213-221.

12. Нуржанов О.Э. Ўзбек шевалари лексикасига бошқа тиллардан кириб келган элементлари хусусида // “Тил, маданият ва ижод: замонавий таълимда ёшлар тарбияси масаласи” Республика илмий-амалий конференция мақолалар тўплами. – Нукус, 2021. –Б. 266-268.

13. Нуржанов О.Э. Ўзбек шевалари лексикасига ўзлашган элементлар хусусида // “Филологик тадқиқотлар – X” мақолалар тўплами. — Нукус, 2021. –Б. 68-71.

Автореферат Қорақалпоқ давлат университети
“Ахборотномаси” журналі нашриётида таҳрирдан ўтказилди
(25.02.2022 йил).

«Miraziz Nukus» JShJ baspaxanasında basıldı
Ózbekstan Respublikası baspa sóz hám xabar agentliginiń
2018-jil 16-maydağı № 11–3059 licenziyası.
Kólemi 3 baspa tabaq. Qağaz kólemi 60x84 1/16
Buyırtpa №18-22.